

**“DEMOKRATIYANI ÖYRƏNMƏ”
İCTİMAİ BİRLİYİ**

**Sənin Birləşmək
Hüququn**

Bakı 2011

Sənin Birləşmək Hüququn

“Demokratiyanı Öyrənmə” İctimai Birliyi

Bu vəsait fundamental insan hüquqlarından hesab edilən birləşmək hüququndan bəhs edir. Vəsaitdə birləşmək hüququnun mahiyyəti və əhəmiyyəti, tarixi inkişaf mərhələləri, hüquqi əsasları və birliklərin formaları ilə bağlı məlumatlar ümumi şəkildə təqdim edilir. Vəsaitdə birləşmək hüququna münasibətdə müxtəlif yanaşmalara, dünya təcrübəsindən nümunələrə, görkəmli mütəfəkkirlərin fikirlərinə də yer verilir. Vəsait birləşmək hüququ ilə bağlı ümumi şəkildə məlumat almaq və birləşmək hüququnu reallaşdırmaq niyyətində olan şəxslər üçün nəzərdə tutulur. Vəsaitdən praktik şəxslər, müəllimlər, tələbələr və digər maraqlı şəxslər istifadə edə bilərlər

LAYİHƏNİN RƏHBƏRİ: MİRƏLİ HÜSEYNOV

**MÜƏLLİFLƏR: ƏLƏSGƏR MƏMMƏDLİ
İLYAS HƏSƏNOV**

Bu vəsait Avropa Komissiyasının maliyyə dəstəyilə hazırlanıb. Vəsaitdə əksini tapmış fikirlər “Demokratiyanı Öyrənmə” İctimai Birliyinə aiddir və heç bir halda Avropa Komissiyasının mövqeyi kimi qiymətləndirilə bilməz.

Tiraj: 5500

Kitab “NAT” MMC tərəfindən çap olunmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	4
I FƏSİL. BİRLƏŞMƏK AZADLIĞI: ANLAYIŞI, ƏHƏMİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF TARİXİ	6
1. "Birləşmək" anlayışı	6
2. Birləşmək azadlığı və əhəmiyyəti	7
3. Birləşmək azadlığının inkişaf tarixi	9
3.1 <i>Birləşmək azadlığı ilə bağlı ideyaların inkişafı</i>	9
3.2 <i>Birləşmək azadlığının hüquqi aktlarda təsbiti</i>	14
II FƏSİL. HÜQUQİ MƏNBƏLƏRİ	19
1. Birləşmək azadlığı beynəlxalq sənədlərdə	19
2. Birləşmək azadlığı regional sənədlərdə	20
3. Birləşmək azadlığı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində ..	21
III FƏSİL. BİRLİKLƏR	23
1. Birliklərin formaları və əsas xüsusiyyətləri	23
2. Qeyri-hökumət təşkilatları (QHT)	26
2.1 <i>QHT-nin əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları</i>	26
2.2 <i>Azərbaycan Respublikasında QHT-lər</i>	28
3. Siyasi partiyalar	41
3.1 <i>Siyasi partiyaların əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları</i>	41
3.2 <i>Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyalar</i>	44
4. Dini birliklər	48
4.1 <i>Dini birliklərin əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları</i>	48
4.2 <i>Azərbaycan Respublikasında dini birliklər</i>	50
5. Həmkarlar ittifaqları	54
5.1 <i>Həmkarlar ittifaqlarının əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları</i> ...	54
5.2 <i>Azərbaycan Respublikasında həmkarlar ittifaqları</i>	58

GİRİŞ

Birləşmək hüququ demokratiyanın vacib ünsürü olan vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı üçün zəruri hüquqdur. İnsanlar birləşmək hüququnu həyata keçirərək müxtəlif birliklər yaratmaqla, ictimai problemlərin həlli üçün birgə fəaliyyət imkanı əldə edirlər. Bununla da vətəndaş fəallığının və təşəbbüskarlığının səviyyəsi artır, dövlətin fəaliyyətinə təsir və ona ictimai nəzarət imkanı yaranır. Bu baxımdan şəxslərin bir araya gələrək təşkilatlanmaları, uzun illər boyunca harada olmasından asılı olmayaraq idarəçilər tərəfindən bir təhlükə, bir təhdid hesab edilmiş, bu azadlığın yazılı hüquqi sənədlərdə təminat altına alınması olduqca gec reallaşmışdır.

Birləşmək hüququnun həyata keçirilməsi demokratik cəmiyyətin formalaşması və inkişafına böyük dəstəkdir. Təsadüfi deyildir ki, birləşmək hüququnun ifadə forması olan birliklər beynəlxalq təcrübədə vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları (VCT) kimi də adlandırılır. Hesab olunur ki, bu cür təşkilatların növ və miqdarca çoxluğu demokratiyanın stabilliyinin göstəricisidir.

Birləşmək azadlığı 19-cu əsrin ikinci yarısından etibarən yazılı hüquq sənədlərində qorunmağa başlanmışdır. Birləşmək azadlığının məzmunu çox geniş olduğundan əhəmiyyətli və dəyişik funksiyaları olan bir haqdır. Bu azadlıq insanların müxtəlif formalarda təşkilatlanmalarına (ictimai birlik, assosiasiya, fond, dini icmalar, həmkarlar təşkilatları, siyasi partiyalar və s.) təminat yaratmaqla daha çox kollektiv azadlıq mahiyyəti daşıyır. Hüquqi mənbələrdə "birləşmək azadlığı" anlayışı bəzən "təşkilatlanma azadlığı" kimi də ifadə edilir.

Təqdim olunan bu kitabda birləşmək azadlığının fərdi haqlardan daha gec təminat altına alınmasının səbəbləri və tarixi inkişaf yolu ayrı-ayrı ölkələrin nümunələriylə qiymətləndirilməyə çalışılacaq. İnsanı əsas kimi qəbul edən liberal görüş uzun illər kollektiv istiqaməti olan birləşmək azadlığına məsafəli davranmışdır. Rəsmi hüquqi sənədlərdə təminat altına alınmasından sonra isə birləşmək azadlığının əhatəsi problemi ortaya çıxmış, bu azadlığın fərdin haqları ilə bərabər yaradılan hüquqi şəxsin haqlarını da qoruyub-qorumadığı mübahisə mövzusu olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında əsas insan hüquq və azadlıqları təsbit olunmuş, onların təmin olunması dövlətin əsas məqsədi kimi müəyyən olunmuşdur (maddə 12.). Konstitusiyanın 58-ci maddəsi ilə birləşmək hüququ əsas insan hüquq və azadlıqlarından biri kimi nəzərdə tutulmuş, müxtəlif növlü birliklərin fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar qəbul olunmuşdur.

Ancaq müvafiq qanunvericilik bazasının olmasına baxmayaraq, ölkədə birləşmək hüququnun həyata keçirilməsi və müdafiəsi istənilən səviyyədə deyil. Bunun aşağıdakı səbəblərini göstərmək olar:

1. Mövcud qanunvericilik bazasının yetərsizliyi. Xüsusilə ayrı-ayrı birliklərin fəaliyyətini tənzimləyən qanunlarda kifayət qədər problemlər və ziddiyyətlər mövcuddur;
2. Bürokratik əngəllər və səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinin olmaması. Bir çox hallarda birliklərin qeydiyyatına və fəaliyyətinə rəsmi orqanlar tərəfindən müxtəlif maneələr yaradılır, məhkəmələr isə bir çox hallarda hüquq pozuntularını tanımırlar;
3. İctimai məlumatlılığın zəifliyi. Vətəndaşlar hələ də birləşmək hüququnun mahiyyəti və əhəmiyyəti, vətəndaş cəmiyyətinin funksiyaları, birliklərin rolu haqqında aydın təsəvvürlərə malik deyillər.

Qeyd edilən problemlər vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarına dövlət və fərd arasında aralıq təşkilat rolunu effektiv həyata keçirməyə imkan vermir ki, bu da nəticə etibarilə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının qarşısını alır.

“Sənin birləşmək hüququn” adlı kitabça da məhz qeyd edilən problemlərin aradan qaldırılması və ictimai məlumatlılığın artırılmasına dəstək məqsədi daşıyır. Ümid edirik ki, kitabça qeyd edilən problemlərin həllinə yardım edəcək, vətəndaş cəmiyyətinin güclənməsi üçün səmərəli olacaqdır.

I FƏSİL

BİRLƏŞMƏK AZADLIĞI: ANLAYIŞI, ƏHƏMİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF TARİXİ

1. "Birləşmək" anlayışı

Fərdlərin qarşılaşdıqları problemləri həll edə bilmək üçün başqalarıyla bir araya gələrək ortaq görüş, düşüncə və mənfəətləri paylaşan əməkdaşlıq forması "birləşmək" anlayışının əsasını yaradır. Birləşmə azadlığının təsiri altına düşən insan birlikləri çox vaxt ümumi bir məqsəd üçün fəaliyyətləri birləşdirmək, məsuliyyətləri üzərinə götürmək, cəmiyyətin inkişafı üçün təsirli olmaq niyyətilə şəxslərin bir araya gəlməsi ilə yaranan, könüllülük əsasına söykənən və qazanc məqsədi güdməyən fərdlərin birliyi. Bu birlik hüquqi şəxs statusu alır və hüquqi şəxsin bütün haqlarına sahib olur. Qazanc məqsədi daşıyan kommersiya təşkilatları isə əsasən birləşmək azadlığı çərçivəsində qiymətləndirilmirlər.

Birliklər fərdlərin birliyi və konkret bir məqsəd üçün yaradılırlar. Birliklərin məqsədi çox müxtəlif ola bilər və sənət, mədəni, idman, elmi, ədəbi, ideoloji, siyasi, peşə ya da dini məqsədlərlə birliklər qurula bilər. Onlar mahiyyətinə və məqsədlərinə görə fərqlənənlər də, ortaq tərəfləri bundan ibarətdir ki, bu birliklər müxtəlif insanları birləşdirir. Hər birliyin konkret məqsədi və idarəetmə sistemi olur, fəaliyyətində ardıcılıq nəzərdə tutulur və könüllülük əsas element kimi qalır. Birliklər könüllü xarakterlidirlər və bu faktor onları digər hüquqi şəxslərdən ayıran əsas amillərdəndir.

Ümumilikdə birləşmək anlayışı geniş anlayışdır və bu anlayış içərisinə konkret ictimai məqsədi olan və fərdləri birləşdirən bütün təşkilatlanmalar – elmi, mədəni, humanitar, sosial-iqtisadi və hüquqi inkişaf məqsədi güdən təşkilatlar, əyləncə və idman məqsədi güdən klublar, işçilər arasında həmrəyliyi təmin edən və

fəhlələrin sosial-iqtisadi maraqlarını qoruma məqsədi güdən peşə birlikləri, müəyyən maliyyə gücünü birləşdirən fondlar, xalqın dəstəyini qazanmaqla dövlət mexanizminin idarəçiliyini əldə etməyə və ya davam etdirməyə çalışan siyasi partiyalar və s. daxil ola bilər.

2. Birləşmək azadlığı və əhəmiyyəti

Birləşmək azadlığı hüququ ilə şəxslərin mədəni, siyasi, dini, peşə, idman və digər ictimai məqsədlərlə bir araya gəlmələri, güclərini birləşdirmələri təmin edilir. Birləşmək azadlığı məzmunca çox zəngin bir haqq olub fikir azadlığının davamı kimi çıxış edir. Azad fikirli insanlar öz düşüncələrini həyata keçirmək üçün öz həmfikirləri ilə bir araya gəlmək azadlığına da malik olmalıdırlar. Bu baxımdan hər iki azadlıq bir-birini şərtləndirir, bir-birindən doğur. Plüralist demokratiya üçün vacib şərt təkcə müxtəlif fikirlilik deyil, həm də fərqli məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün institusional alətlərin yaradılmasına zəmin yaratmaqdır. Bu baxımdan birləşmək azadlığı insanlara söz və fikir azadlığından bir addım daha irəliyə getməyə imkan verir. Fərdlər çox məşhur ya da zəngin olmadıqda, media vasitələrindən istifadə etmədikdə, düşüncələrini təkbəşinə ifadə etdikdə öz düşüncələrini cəmiyyətin digər fərdlərinə və ya daha geniş kəsimlərinə çatdırma bilməz və təsirli ola bilməz. Eyni düşüncələri paylaşan şəxslərin bir araya gələrək təşkilatlanması isə bu düşüncələrin cəmiyyətə çatdırılmasına və həyata keçirilməsinə imkan verir.

Birləşmək azadlığının ən sadə və aydın olan faydası təklənən fərdlər üçün bir ifadə forması imkanı yaratması, onlara cəmiyyət üçün faydalı olma duyğusu aşılmasıdır. O, eyni zamanda insanların özlərini həmfikirlər arasında mənəvi baxımdan yaxşı hiss etmələrinin bir yoludur. Fərdlərin birliklərə üzv olub birlik fəaliyyətlərinə qoşulmaları, onların idman, şəhər həyatı, sağlamlıq, təhsil, musiqi, sənət, ictimai və siyasi fəaliyyətlərə qatılmalarının bir yoludur.

Birləşmək azadlığı vasitəsilə siyasi, ictimai və mədəni həyatın inkişafı təmin edilir. Birliklər bir tərəfdən fərdlərin tək başına edə bilməyəcəyi, digər tərəfdən isə cəmiyyət üçün başqa şəkildə təmin edilə bilinməyən faydaların reallaşmasını təmin edən bir vasitədir. Təşkilatlanma plüralist demokratiya üçün həyatidir. Bu yolla eyni baxışlara sahib olan ayrı-ayrı fərdlər özlərini təqdim etmək üçün daha geniş resurs və imkanlara malik böyük qruplarda təmsil olunurlar. Fikirlər bir insana yox, insanlar qrupuna aid olduqda isə onların eşidilmək, qarşı fikirlərlə rəqabət aparmaq, müzakirə olunmaq və qərarlar verilərkən nəzərə alınmaq imkanları daha çox olur. Birləşmək azadlığının bütün şərtlərinin təminat altına alınmadığı, ictimai birliklərin, həmkarlar təşkilatlarının, dini birliklərin və siyasi partiyaların səmərəli fəaliyyət göstərə bilmədiyi şəraitdə isə plüralist demokratiyadan danışmaq mümkün deyil.

Birləşmək azadlığı hakimiyyətə nəzarət funksiyası daşıyan çox əhəmiyyətli bir vasitədir. Birliklər siyasi hakimiyyətin gücünün istifadəsini balanslaşdırırlar. Fərdlər siyasi birliklər şəklində bir araya gələrək dövlətin idarə olunmasında iştirak edir, dövlət hakimiyyətini məhdudlaşdırır və ya ona nəzarət edə bilirlər. Məsələn, siyasi partiyalar bir tərəfdən vətəndaşların siyasi şüurunu inkişaf etdirir, digər tərəfdən isə seçkilərdə namizədlərin müəyyənləşdirilməsini təmin edirlər. Onlar bir-birinə bənzəyən və bir-birinə yaxın olan siyasi düşüncələri vahid platformaya və ya siyasi kursa çevirərək bu düşüncələrin daşıyıcıları olan fərdlərdən ibarət böyük siyasi qruplar kimi çıxış edirlər. Bu sintez sayəsində seçici, kimi və nəyi seçə biləcəyini müəyyənləşdirir. Şəxslərin dövlət idarəetməsinə və qərar verməyə qatılmasını ən üst səviyyəyə çıxarmaq baxımından partiyaların geniş funksiyaları vardır. Onlar siyasi sistemin bir elementinə çevrilməklə, özlərinə yönələn tələbləri qiymətləndirib bunların reallaşması üçün dövlətin əsas idarəetmə strukturlarına daşıyırlar.

Həmkarlar təşkilatlarında isə peşə maraqları və işçi hüquqlarının qorunması ön plandadır. Bu birliklərin təməl funksiyası öz

üzlərinin əmək münasibətlərindən doğan iqtisadi-sosial hüquq və mənafeələrini qorumaq və inkişaf etdirməkdir. Ancaq bununla yanaşı, onlar həm də siyasi sahədə əhəmiyyətli bir iştirak və təzyiqliq ünsürü kimi çıxış edir və sosial haqları reallaşdırmaqda təsirli bir vasitə rolunu oynayırlar. Həmkarlar haqqı olmadan digər sosial haqların səmərəli şəkildə tətbiq edilməsi mümkünsüzdür.

Bu məzmununda, birləşmək azadlığının iqtisadi və sosial haqları dəstəkləmə funksiyası var. Liberal demokratiyalarda birləşmək azadlığının faydası hər hansı bir başqa fayda ilə müqayisə edilə bilməz. Birliklər müasir cəmiyyətin təməl məhsuludurlar və iqtisadi, ictimai, siyasi inkişafın bir ölçüsü olaraq qəbul edilirlər.

Birliklərin növ və miqdarı eyni zamanda demokratiyanın vəziyyətinin göstəricisi kimi də çıxış edir. Birləşmək azadlığının həyata keçirilməsi və təmin edilməsi demokratik cəmiyyətin formalaşması və inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dünya təcrübəsində təsdiq edir ki, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və demokratiyanın inkişafı birləşmək azadlığının həyata keçirilməsi və təmin edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

3. Birləşmək azadlığının inkişaf tarixi

3.1 Birləşmək azadlığı ilə bağlı ideyaların inkişafı

Tarix boyunca insanlar ortaq məqsədlərini reallaşdırmaq üçün bir araya gəlməyə çalışmışlar. İdarəçilər üçün birliklər daim bir təhlükə hesab edilmiş, fərdlərin hər hansı bir təşkilata üzv olmasının dövlətə sədaqəti zəiflədəcəyi düşünölmüşdür. Yaxın tarixə qədər birliklərə olan münasibət həmişə mənfəi olmuş, şəxslərin təşkilatlanmalarına icazə verilməmiş və ya ona maneələr törədilmişdir. Bununla birlikdə dini, peşə və digər qruplaşmalar əsrlər boyu cəmiyyət üzərində müəyyən təsirə malik olmuşdur.

Birləşmə azadlığı məsələsi əsrlərdən bu yana fəlsəfi fikir tarixini məşğul edən mövzulardan biri olub. Platon (E. Ə. 427- 347),

“fərdin özünü dövlətin buyruğu xaricində hər hansı bir quruma tabe etməməsi zəruriliyini” irəli sürürdü və hətta ailə təşkilatına belə qarşı çıxırdı. Filosoфа görə, dövlət fərdin ehtiyaclarının aradan qaldırılması üçün ali təşkilatdır və insanın dövlətə münasibətdə bölünməz bir sədaqət öhdəliyi var. Yəni fərdlərin dövlətdən başqa, ailə də daxil olmaqla heç bir qurum qarşısında sədaqət borcu ola bilməzdi.

Platonun şagirdi olan Aristotel (E. ə. 384-322), dövlətin zəruriliyini və prioritetliyini təsbit etməklə bərabər, cəmiyyətin plüralist quruluşunu da qəbul edirdi. O, vətəndaşların siyasi təşkilat olan uca birliyin – dövlətin parçalarını təşkil edən məhdud birliklər qura biləcəklərini və bunlara qatıla biləcəklərini qəbul edirdi. Akvinalı Tomas da (1225-1274) Aristotel kimi dövlət içində məhdud birliklərin qurulmasını və bunlarda iştirakı qəbul edirdi. Bununla birlikdə o, qeyd edirdi ki, dövlət ən üstün birlikdir və insan oğlunun ictimai xüsusiyyətinin zəruri bir nəticəsidir. Akvinalı Tomas birləşmək azadlığını insan təbiətindən qaynaqlandığını söyləsə də, onu tərkedilməz bir hüquq kimi də qəbul etməmişdir. İstər Aristotel, istərsə də Akvinalı Tomasa görə birləşmək haqqı mütləq haqq deyildi.

Qədim dünya və orta əsrlər fikir tarixində insan haqları və birlik azadlığı mövzusunda sistemli bir düşüncəyə rast gəlmək mümkün deyil. İnsan haqları nəzəriyyəsi sistemli bir şəkildə yeni dövrdə ortaya çıxdı. Bu dövrdə təbii hüquqa söykənən insan haqları anlayışı insanların doğulduğu andan toxunulmaz haqlara sahib olduğunu müdafiə edirdi. Ancaq dövrün aparıcı siyasi düşüncəsi olan liberal nəzəriyyə insan haqlarının qaynağı mövzusunda tək insana söykənirdi. Yeni dövr mütəfəkkirləri əsərlərində fərdi haqları təqdir edir, birləşmək azadlığı kimi kollektiv istiqaməti olan azadlıqları müdafiə etmirdilər.

Yeni dövr mütəfəkkirlərindən Tomas Hobbs (1588-1679) ikiqat təşkilatlanmaların inkişafını təhlükəli hesab etmişdir. Hobbs sərt şəkildə müstəqil dini qruplara, siyasi təşkilatlanmalara, ictimai

təzyiq qruplarına qarşı çıxmış, kilsənin dövlətdən ayrı olmasını qəbul etməmişdir.

Con Lokk (1632-1707) birləşmək haqqı ilə əlaqədar ümumi bir nəzəriyyə yaratmasa da, onun bu mövzudakı fikirləri böyük ölçüdə din-dövlət əlaqələri mövzusunda düşüncələrindən çıxarıla bilər. O, kilsə və dövlətin funksiyaları arasında ayrılıq olmasını şərt kimi qoyurdu və kilsəni iradi, insanların qurduğu bir təşkilat olaraq qiymətləndirirdi. Dini təşkilatlanmalar mövzusunda fikirləri ilə istismarçı hakimiyyətlərə qarşı şəxslərin birləşməsinə müdafiə etməsi və birləşmək haqqı mövzusunda mülayim fikirləri Amerika koloniyalarındakı oxucularına təsir etmişdi. Con Lokkun birləşmək haqqını məhdudlaşdırmalarla müşayiət olunan təbii və ayrılmaz bir hüquq kimi qəbul etdiyi deyilə bilər.

Fransız aydınlarının öncüllərindən Jan Jak Russo (1712-1778) "İctimai Müqavilə" əsərində birliklərin olduğu cəmiyyətdə təşkilatların iradələrinin fərdlərin iradələrini üstələyəcəyini və ya onu əvəzləyəcəyini bildirirdi. Onun düşüncələri digər 18-ci əsr fransız mütəfəkkirlərinə də təsir etmiş və onlar da birliklərə neqativ münasibət bəsləmişlər.

XVII və XVIII əsrlərdə siyasi ədəbiyyatda "vətəndaş cəmiyyəti" anlayışı istifadə olunmağa başladı. Latıncada "civil society" kimi ifadə olunan bu anlayış əsasən anqlosakson siyasi düşüncəsində vətəndaşların dövlətdən kənar və müstəqil şəkildə yaratdıqları, məqsədi dövlətin ictimai həyata özbaşına müdaxilələrini azaltmaq olan bütün birlikləri nəzərdə tuturdu.

ABŞ Konstitusiyasının müəlliflərindən sayılan C. Medison "Federalistin qeydləri" seriyasından olan məqalələrində "vətəndaş cəmiyyəti"ni dövlət özbaşınalığına qarşı qoyurdu. O, cəmiyyətdə çoxlu sayda müxtəlif önlü qrupların mövcudluğunu çoxluğun tiraniyasının qarşısını almaq üçün qarantıya hesab edirdi.

Fransız sosioloqu və siyasətşünası Aleksis de Tokvill (1805-1859) 1835-ci ildə yazdığı "Amerikada demokratiya" adlı əsərində demokratik cəmiyyət üçün birləşmə azadlığının və onun nəticəsi

olaraq ortaya çıxan vətəndaş cəmiyyətinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırdı. O, bu əsərində insanların təkbaşına hərəkət azadlığı ilə yanaşı, öz səylərini digər şəxslərlə birləşdirməsi və onlarla birlikdə hərəkət etməsini insan oğlunun ən təbii hüququ olduğu fikrini irəli sürürdü. Tokvillə görə, birlik azadlığı öz mahiyyətinə görə haradasa fərdin azadlığı qədər önəmli bir haqdır.

Tokvill də Dürkheyim (1858-1917) və Simmel (1858-1918) kimi könüllü təşkilatları fərdin ictimai bağlarını inkişaf etdirən, onun ictimai mahiyyətinin qaynağını göstərən və müasir cəmiyyətdə şəxslərin təklənməsinin qarşısını alan vasitə olaraq görürdü. Tokvill eyni zamanda siyasi birliklərin xüsusi əhəmiyyətinə də işarə etməklə onları çoxluğun zorakılığına qarşı bir təminat hesab edirdi.

Birliklərin yaradılması və onlara üzv olunmasına dair məntiqli yanaşma alman Otto von Gyerk (1841-1921) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. O, könüllü birliyi bir şəxs kimi tanıyır və onu canlı varlıq sayırdı. Birlik yalnız öz üzvlərini təmsil etmir, həm də onların vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Müasir təbii hüquq tərəfdarlarından Jak Maritayn (1882-1973) da birliklərin demokratik pluralist cəmiyyət üçün zəruriliyini qeyd edirdi.

XIX-XX əsrlərdə birləşmə azadlığının anlayışı bu gün başa düşdüyümüz "vətəndaş cəmiyyəti" sferasını əhatə etməyə başladı. Ancaq hələ də bəzi fikir adamları vətəndaş cəmiyyəti dedikdə bütövlükdə dövlətə aid olmayan insan birliklərini, digərləri isə yalnız siyasi təşkilatlanma elementlərini nəzərdə tuturdu. Anqlosakson dünyasında dövlət və vətəndaş cəmiyyəti bir-birini tamamlayan sferalar kimi başa düşülsə də, əksər Avropa ölkələrində vətəndaş cəmiyyəti vətəndaşların özəl və korporativ həyatına daha çox müdaxilə edən dövlətlə qarşıdurma mənbəyi kimi başa düşülürdü.

Ancaq hər iki halda vətəndaş cəmiyyətlərinin 3 mühüm xarakterik cəhəti özünü göstərirdi: Birincisi, cəmiyyətdə çoxlu sayda insan birliklərinin, assosiasiyalarının, bir növ sosial hakimiyyət

mərkəzlərinin mövcudluğu. Bu mənada vətəndaş cəmiyyəti sərt və avtoritar rejimlərlə uyuşmurdu. İkincisi, bu birliklərin dövlətdən nisbi müstəqilliyi. Bu sosial hakimiyyət mərkəzlərinin təşkilatlanma və özünüidarə azadlığı dövlət nəzarətini istisna edir. Üçüncüsü, vətəndaş məsuliyyəti, sivil davranış hissi və fəal vətəndaş mövqeyi.

XX əsrin birinci yarısı tarixdə vətəndaş cəmiyyətinin böhranı dövrü kimi qalıb. Vətəndaş cəmiyyətlərinin böhran yaşadığı nasizm və kommünizm kimi totalitar rejimlərin hakim olduğu cəmiyyətlərdə istənilən müstəqil insan birlikləri, ictimai qruplar ya məhv edilmiş, ya da onların fəaliyyəti minimuma qədər məhdudlaşdırılmışdı. Hanna Arendt və Frans Neyman kimi totalitarizmin ilkin araşdırmaçıları vətəndaş cəmiyyətinin dağılmasını totalitar partiyaların qələbəsinin səbəbi və onların məqsədi kimi görürdülər. Adı çəkilən araşdırmaçıların fikrincə, "sınıflararası arakəsmələri" yox etməklə totalitar rejimlər fərqli sosial-siyasi düşüncələrin daşıyıcıları olan böyük insan qruplarını "nəhəng amorf kütləyə" çevirirlər. Plüralizm, müstəqillik və vətəndaş aktivliyi totalitar hakimiyyətlərin birinci düşmənləridir. Buna görə, plüralizm bir partiyalı sistemlə, birliklərin müstəqilliyi total nəzarətlə, vətəndaş fəallığı isə daha çox hakimiyyətdəkilərin xidmətinə yönəlmiş və "milli", "ümumxalq", "sosialist" və digər uydurulmuş maraqlar naminə xalq səfərbərliyi ilə əvəzlənir.

Sovet İttifaqı kimi totalitar rejimlərdə birləşmə azadlığı deklarativ xarakter daşıyırdı. Digər siyasi baxışlar və din zərərli elan olunmuş, belə baxışlara sahib olanlar xalq düşməni kimi repressiyalara məruz qoyulmuş, siyasi partiyaların fəaliyyəti qadağan olunmuşdu. Həmkarlar təşkilatları isə Kommunist Partiyasının əlavəsinə çevrilmişdilər. Onlar işçilərin hüquqlarının müdafiəsindən daha çox, bu təbəqəni partiya nəzarətində saxlamağa cavabdeh idilər. Həmkarların klassik məqsədlərindən olan işçilərin daha yaxşı iş şəraiti və müddəti uğrunda mübarizə əvəzinə, onları kommünist idealları uğrunda ən ağır şərtlərdə işləməyə həvəsləndirmək, ev, maşın və məişət avadanlıqlarının

paylanması kimi işlərlə məşğul olurdular. Elm, mədəniyyət, incəsənət, idman, sosial-iqtisadi və digər ictimai yönümlü birliklər könüllülük prinsipləri nəzərə alınmadan, inzibati qaydada yaradılır, üzvlük məsələsi əksər hallarda məcburi qaydada həyata keçirilirdi. İctimai fəaliyyət üçün yeganə stimula kimi yalnız karyera qurmaq marağı və təqiblərdən kənar qalma ehtiyacı çıxış edirdi.

Birləşmək hüququ bəşər tarixində ən güclü şəkildə XX əsrin ortalarından başlayaraq inkişaf etmişdir. II Dünya müharibəsindən sonra birləşmə azadlığı beynəlxalq və regional sənədlərdə, o cümlədən də ölkə konstitusiyalarında dövlət tərəfindən təminat altına alınan əsas insan haqlarından birinə çevrildi.

3.2 Birləşmək azadlığının hüquqi aktlarda təsbiti

Birliklərin yaradılmasına ilk dəfə olaraq Qədim Romada on iki lövhə qanunları ilə icazə verilmişdir.

Orta əsrlər düşüncəsi fərdləri birliklərin daxilində yaşayan və həyat tərzinin birliklər tərəfindən müəyyənləşdirildiyini təsəvvür edən kollektivçi düşüncə idi. Orta əsrlərdə lojalar, dini birliklər, qardaşlıqlar, kəndli kooperativləri kimi çoxlu birliklər meydana gəlmişdi. Lakin fərdin iradəsi bu birliklərin içində yox olurdu.

Yeni dövrün fərdiyyətçi yanaşması müəyyən mənada orta əsrlərin kollektivçi anlayışına, fərdin iradəsinin cəmiyyət daxilində yox olmasına qarşı çıxmışdır. Bu dövrdə meydana gələn fərdiyyətçi yanaşma fərdi birliklərin əsarətindən qurtarmaq, birlikləri aradan qaldırmaq istəmişdir. Təbii hüquq nəzəriyyəsinin və liberal nəzəriyyənin təsirləri ilə insan hüquqlarının sistematik bir şəkildə yazılı hüquqi sənədlərdə təminat altına alınması XVIII əsrin sonuncu rübündən etibarən reallaşmışdır.

Bununla belə XVIII və XIX əsrlərdə belə, birləşmək azadlığı siyasi iqtidarlar tərəfindən tanınmır, şəxslərin bir araya gəlmələrini özləri üçün bir təhlükə olaraq görülürdü. Bu əsrlərdə qəbul edilən

insan hüquqları bəyannamələri və konstitusiyalarda birləşmək azadlığı bir qayda olaraq təminat altına alınmırdı.

İnsan hüquqlarına dair ilk bəyannamələrdə və ilk konstitusiyalarda birləşmək azadlığına yer verilməməsinin ən əhəmiyyətli səbəblərindən biri liberal nəzəriyyənin (fərdiyyətçi doktrinanın) təsiridir. Bu nəzəriyyəyə görə, bütün hüquqların qaynağı insandır. Çünki tək həqiqi, azad və məsuliyyətli varlıq yalnız insandır. İnsanlar tərəfindən qurulan birliklərin, təşkilatların özlərinə xas haqları yoxdur. XVIII və XIX əsrin bəzi mütəfəkkirləri yalnız fərdlərin hüquqlara sahib olduğunu, kollektiv şəxslərin və birliklərin hüquqlarının olmadığını müdafiə edirdilər. Bu görüşə uyğun olaraq, yalnız fərdlər seçkidə iştirak edə bilər və seçim edə bilərlər. Azadlıq yalnız fərdlər üçün mövcud olan anlayışdır. Qrupun azadlığından danışmaq mümkün deyil. Birliklərin məqsədləri ola bilməz və ayrıca bir dərnəyin fikri yoxdur. Dərnəyin fikri kimi kənara yayılan düşüncə, əslində birlik üzvlərinin razılaşdırdıqları ortaq görüşdür. Birləşmək azadlığının subyektivi birliklər deyil, fərdlərdir.

Bəhs edilən bəyannamələr və konstitusiyalarda kollektiv hüquqların və dolayısı ilə birləşmək azadlığının olmamasının bir başqa səbəbi də təbii hüquq nəzəriyyəsi idi. Bu sənədlərdə yalnız təbii hüququn təsiriylə insanların doğulduğu andan sahib olduğu, başqalarına verilməyən və imtina edilməyən haqlarından söhbət açılırdı. Təbii hüquqa söykənən və XVIII əsrdə Fransa və Amerikada hakim olan ictimai müqavilə kursu, dövlət hakimiyyətinin təməli olaraq fərdə söykənirdi və təşkilatlara çox dar bir meydan verirdi. Təbii hüquq nəzəriyyəsinə görə, insanlar təbii halda yaşayarkən ictimai müqavilə təsis edərək, siyasi cəmiyyət halına keçirdilər və dövləti qurdular. Ancaq insanların təbii halda sahib olduqları kollektiv həyat olmadığı üçün, kollektiv hüquqlar da ola bilməzdi. Təbii halda yalnız fərdlər vardır. Kollektiv hüquqlar yoxdur. İstər liberal nəzəriyyə, istərsə təbii hüquqlar nəzəriyyəsi kollektiv hüquqların qanuniləşməsinə icazə vermirdi. Üstəlik siyasi iqtidarlar, şəxslərin bir araya gəlmələrini

özləri üçün bir təhlükə olaraq gördükcə və əzici idarəetmələrini davam etdirmək istədikcə, birləşmək azadlığının önu bağlanırdı.

XVIII əsr mütəfəkkirlərinin birliklərə qarşı düşmən münasibəti və fərdiyyətçi anlayış, Böyük fransız inqilabından sonra Fransada bütün birliklərin qapadılmasına səbəb olmuşdur. 1791-ci ildə Fransada çıxarılmış qanunla bütün birliklər qanunsuz hesab olunmuşdur. Bu qadağaya əsas verən düşüncə birliklərin fərd və dövlət arasına daxil olaraq fərdin iradəsini saptırması idi. Fərd qrupların üzvü kimi deyil, mənsub olduğu siyasi bütövün, yəni millətin nümayəndəsi kimi hərəkət etməlidir. Bundan başqa hakimiyyət birliklərdən doğan gücün onlara qarşı istifadə edilə biləcəyindən ehtiyat edirdi. Digər tərəfdən hakimiyyət feodalizm qalıqları olan birlikləri aradan qaldırmağa, burjuaziya isə özünə təhdid kimi gördüyü həmkarlar ittifaqlarının yaranmasının qarşısını almağa çalışırdı. Fərdin azadlığı, milli iradəni "saptıran" birlikləri aradan qaldırmaq və ya işçiləri həmkarlar təşkilatlarının "asıllığından" qurtarmaq kimi bəhanələrin arxasında əslində burjuva sinfinin öz mənafeləri və kapitalizmin inkişafı məqsədi dururdu.

XIX əsrdən etibarən həddindən artıq fərdiyyətçi anlayışa qarşı etirazlar gücləndi. Bu dövrdən başlayaraq insan hüquqlarının strukturunda və dövlət idarəetməsində sosial istiqamətdə bir genişlənmə müşahidə olunmağa başlandı. Sənaye inqilabı ilə birlikdə, gəlirlərin bölüşdürülməsindəki ədalətsizlik və artan səfalət, tanınmış fərdi hüquqların xalqın böyük bir hissəsi üçün heç bir məna ifadə etmədiyini ortaya çıxardı. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən siyasi və ictimai hüquqlar üçün tələblər artmış, klassik fərdiyyətçi anlayış yumşalmağa başlamışdır. Siyasi və sosial hüquqlar tələbləri ilə fərdlərin təşkilatlanmaları arasında doğrudan bir əlaqə vardır və bu iki amil bir-birini davamlı olaraq dəstəkləmişdir. Marksist və sosialist nəzəriyyə də klassik liberal anlayışın dəyişməsinə müəyyən təsir etmişdir və liberal azadlıqlar anlayışı dəyişməyə başlamışdır.

XIX əsrdə birləşmək hüququnu nəzərdə tutan ilk konstitusiya 1848-ci il Fransa Konstitusiyası olmuşdur. Həmin Konstitusiyanın 8-ci maddəsinə əsasən, “vətəndaşlar könüllü birləşmək və təşkilatlanma azadlığına malikdirlər.” Lakin bu maddə Konstitusiyadan 1852-ci ildə çıxarıldı.

1848-ci il tarixli Hollandiya və İsveçrə konstitusiyalarında da birləşmək hüququ tanınmışdır. Daha sonra qəbul olunmuş 1868-ci il tarixli Lüksemburq Konstitusiyası birləşmək hüququnu nəzərdə tutmuşdur.

Günümüzdə, xeyli mütəfəkkir tərəfindən kollektiv qurumların da insan hüquqlarına sahib olduğu, bu hüququn subyektivi olduğuna dair görüş müdafiə olunmaqdadır və bu yanaşma bəzi konstitusiyalarda açıqca əks olunmuşdur. İlk dəfə 1949-cu il tarixli Almaniya Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin 3-cü bəndində, "Konstitution hüquqlar, mahiyyətinə görə tətbiq oluna bildiyi ölçüdə, yerli hüquqi şəxslərə də tətbiq edilir" ifadəsinə yer verilmişdir. Almaniya bu hökmün altında yatan məqsəd kollektiv insan hüquqlarının sadəcə insana məxsusluğu deyil, fərdi birliklərin də hüquqlardan faydalana biləcəyinin qəbul edilməsidir. Almaniya konstitusion hüquqlardan xüsusi hüququn subyektivi olan hüquqi şəxslər faydalana bildiyi halda, bu hüquqlar dövlət hüququnun subyektivi olan hüquqi şəxslərə şamil olunmur. Ancaq bəzi istisna hallar vardır. Belə ki, universitetlər və teleradio qurumları dövlətin mülkiyyətində olsalar da, bu qurumların muxtarlığı vardır və fərdlərin konstitusion hüquqlarını reallaşdırmağa kömək edən bu qurumların, mahiyyətinə uyğun olduğu ölçüdə, konstitusion hüquqlardan hüquqi şəxslər olaraq faydalana biləcəyi qəbul edilir.

Artıq insan hüquqlarını tənzimləyən sənədlərdə fərddən deyil "şəxs"lərdən bəhs edilməkdədir. Şəxs anlayışı qrupları da əhatə edir. Bu mənada birləşmək azadlığının subyektivi tək fərdlər deyil, eyni zamanda təşkilatlardır. Bu hüququn keçdiyi tarixi inkişaf yolu nəzərə alınarsa, vətəndaş cəmiyyəti qurumları, həmkarlar təşkilatları və siyasi partiyalar birləşmək azadlığının subyektivi

olaraq qəbul edilməlidir. Nəticə olaraq, birləşmək azadlığının subyekti bir yandan fərd, digər tərəfdən birlik, həmkarlar ya da siyasi partiya kimi qarşımıza çıxan təşkilatın özüdür.

Birləşmək hüququ bəzi istisnaları çıxmaq şərtilə yalnız XX əsrdə pozitiv hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuşdur. Siyasi partiyaların müdafiəsi və statusu ilə bağlı normalar isə yalnız II Dünya müharibəsindən sonra konstitusiyalarda tam şəkildə əksini tapmışdır.

II FƏSİL

HÜQUQİ MƏNBƏLƏR

1. Birləşmək azadlığı beynəlxalq sənədlərdə

Birləşmək azadlığı beynəlxalq səviyyədə ilk dəfə olaraq BMT-nin 1948-ci ildə qəbul edilmiş “İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamə”nin 20-ci maddəsində təsbit edilib. Həmin maddəyə görə, "Hər kəs, dinc toplaşmaq və birləşmək hüququna sahibdir. Heç kim, bir birliyə girməyə məcbur edilə bilməz". Bəyannamənin 23-cü maddəsinin 4-cü bəndində həmkarlarda birləşmək hüququ ayrıca nəzərdə tutulur: "Hər kəsin mənafeələrini qorumaq məqsədi ilə həmkarlar yaratmaq və onlara qoşulmaq hüququ vardır".

BMT-nin 16 Dekabr 1966-cı il tarixli “Mülki və Siyasi Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt”ın 22-ci və “İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlara dair Beynəlxalq Pakt”ın 8-ci maddəsində həmkarlar hüququ təminat altına alınmışdır.

18 dekabr 1979-cu il tarixli “Qadınlara Münasibətdə Ayrı-seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğv Olunması Haqqında” BMT Konvensiyasının 7-ci maddəsi Konvensiyaya qoşulan dövlətlər üçün qadınların qeyri-hökumət qurumlarına və birliklərə qatılmasını təmin etmək çərçivəsində tədbirlər görmək öhdəliyini müəyyən edib.

BMT-nin 20 noyabr 1989-cu il tarixli “Uşaq Hüquqlarına Dair” Konvensiyasının 15-ci maddəsi uşaqların birləşmək azadlığını təminat altına alıb.

BMT-nin 28 İyul 1951-ci il tarixli “Mühacirlərin Hüquqi Statusuna Dair” Konvensiyanın 22-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, “hər bir şəxs öz mənfəətlərini qorumaq məqsədi ilə başqaları ilə birlikdə həmkarlar yaratmaq və həmkarlara qoşulma haqqı da daxil olmaqla birlik yaratmaq hüququna sahibdir”. Konvensiyanın 15-ci maddəsi üzv dövlətlərin üzərinə qanuni olaraq ölkələrində yaşayan mühacirlərə, siyasi məqsəd və qazanc

məqsədi daşımayan birliklər ilə, peşə həmkarları baxımından, eyni şərtlər altındakı başqa ölkələrin vətəndaşlarına tanıdıqları ən uyğun şərtləti tətbiq etmə öhdəliyi qoyub.

2. Birləşmək azadlığı regional sənədlərdə

BMT səviyyəsində tanınan birləşmək hüququ sonradan ayrı-ayrı regional təşkilatlar tərəfindən də tanınmış və üzv dövlətlər üçün bu hüququn təmin edilməsi ilə bağlı müəyyən öhdəliklər nəzərdə tutulmuşdur.

Bu sırada önəmli yerlərdən birini Avropa Şurasının 4 noyabr 1950-ci tarixli “İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında Konvensiya”-sı tutur. Konvensiyanın 11-ci maddəsinin 1-ci bəndində deyilir ki, hər kəsin öz maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onlara qoşulmaq hüququ da daxil olmaqla, başqaları ilə birləşmək azadlığı hüququ vardır.

Avropa Şurasının 18 Oktyabr 1961-ci il tarixində qəbul edilən “Avropa Sosial Paktı” adlanan sənədin 11-ci maddəsinin 1-ci bəndinə uyğun olaraq " Hər kəs asayışı pozmayan yığıncalar keçirmək, birləşmək, ayrıca mənafeələrini qorumaq üçün başqalarıyla birlikdə həmkarlar qurmaq və həmkarlar təşkilatlarına üzv olmaq hüququna sahibdir» .

Avropa Şurasının 24 Aprel 1986-cı il tarixində imzalanmaya təqdim edilən “Qeyri-Hökumət Xarici Beynəlxalq Təşkilatların Hüquqi Varlıqlarının Tanınması Haqqında Avropa Konvensiyası” regionda beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətləri üçün hüquqi əsasları müəyyən edir. Konvensiyaya uyğun olaraq, bir qeyri-hökumət təşkilatının Konvensiya daxilində hüquqi şəxs haqqından faydalanması üçün beynəlxalq mənafe daşıyan və ya qazanc məqsədi daşımayan təşkilat olması, Konvensiyaya qoşulan bir dövlətin daxili hüququna uyğun olaraq qurulmuş olması, Konvensiyaya qoşulan ən azı iki dövlətdə fəaliyyət göstərməsi və

birlik mərkəzinin Konvensiyaya qoşulan dövlət sərhədləri daxilində olması zəruridir.

Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) Yeni Avropa üçün Paris Paktında "İnsan haqları, demokratiya və hüququn üstünlüyü" başlığı altındakı hissədə hər kəsin təşkilatlanma azadlığına sahib olması göstərilmişdir. Paktın "Qeyri-Hökumət Quruluşları" başlığı altındakı hissəsində qeyri-hökumət quruluşlarının, dini və digər qrupların, o cümlədən fərdlərin ATƏT hədəflərinə çatmasındakı önəmli rolları qeyd edilmişdir.

Avropa Birliyinin 2000-ci ildə qəbul edilən "Təməl Hüquqlar Paktı"nın 12-ci maddəsi ilə hər kəsin birləşmək azadlığına sahib olması təminat altına alınmışdır: "1. Hər kəsin dinc yolla toplaşma azadlığı ilə paralel, hər səviyyədə, xüsusilə siyasi, həmkarlar və vətəndaşlıqla əlaqədar məsələlərdə birləşmək haqqına sahibdir. Bu hər kəsin öz mənafeələrini qorumaq üçün həmkarlar qurmaq və həmkarlara qoşulmaq haqqını da ehtiva edir. 2. Birlik səviyyəsindəki siyasi partiyalar, birlik vasitəsi ilə vətəndaşlarının siyasi iradəsinin ifadə edilməsinə yardım edirlər» .

3. Birləşmək azadlığı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində

Milli səviyyədə birləşmək azadlığının əsas hüquqi mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası çıxış edir. Konstitusiyanın 58-ci maddəsində birləşmək azadlığı aşağıdakı kimi ifadə edilib:

I. Hər kəsin başqaları ilə birləşmək hüququ vardır.

II. Hər kəs istənilən birlik, o cümlədən siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdir. Bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir.

III. Heç kəs hər hansı birliyə daxil olmağa və ya onun üzvlüyündə qalmağa məcbur edilə bilməz.

IV. Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ya hər hansı hissəsində qanuni dövlət hakimiyyətini zorla devirmək məqsədi güdən birliklər qadağandır.

Konstitusiyadan sonra birləşmək hüququ ilə bağlı münasibətləri tənzim edən hüquqi aktlar sistemində AR Mülki Məcəlləsi mühüm yer tutur. Məcəllənin 4-cü fəslində digər hüquqi şəxslər kimi eyni zamanda qeyri-kommersiya qurumlarına aid münasibətləri, həmin fəslin 3-cü paragrafı isə bilavasitə ictimai birliklər, fondlar və hüquqi şəxslərin ittifaqları kimi qeyri-kommersiya təşkilatlarına aid münasibətləri tənzimləyir.

Ölkəmizdə bilavasitə birləşmək hüququ ilə bağlı münasibətləri tənzim edən bir sıra qanunlarda qəbul edilmişdir. Bunlar əsas etibarilə 13 iyun 2000-ci il tarixli “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” qanun, 3 iyun 1992-ci il tarixli “Siyasi partiyalar haqqında” qanun, 20 avqust 1992-ci il tarixli “Dini etiqad azadlığı haqqında” və 24 fevral 1994-cü il tarixli “Həmkarlar ittifaqları haqqında” qanunlardan ibarətdir.

III FƏSİL BİRLİKLƏR

1. Birliklərin formaları və əsas xüsusiyyətləri

Birliklər fərqli səbəblərə və fərqli funksiyaları həyata keçirmək üçün yaradılır və müxtəlif institusional formalarda təşkil olunurlar. Müxtəlif formalarda təzahür etsələr də, beynəlxalq praktikada ən çox yayılmış birlik formaları aşağıdakılardır:

- 1. Qeyri-Hökumət Təşkilatları**
- 2. Siyasi partiyalar**
- 3. Həmkarlar ittifaqları**
- 4. Dini birliklər**

Qeyd edilən birliklər bir-birlərindən məqsədlərinə, fəaliyyət şərtlərinə, təşkilati strukturuna və s. görə fərqlənsələr də, aşağıdakı ümumi xüsusiyyətlərə malikdirlər:

İlk növbədə onlar dövlətdən asılı olmayan, ictimai maraqların təmin olunması naminə könüllü yaradılan müstəqil birliklərdir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi birliklərin əsas əlamətləri kimi onların “könüllü xarakter” və “ümumi məqsəd” daşması kimi müəyyən etmişdir. Məsələn, Avropa Məhkəməsi “Eqelen Fransaya qarşı” işi üzrə 26 aprel 1991-ci il tarixli qərarında bildirir ki, “birlik” ümumi məqsədə nail olmaq üçün könüllü birləşməni bildirir”. Əhalinin müxtəlif təbəqələrinin maraqlarını ifadə edən birliklər demokratik cəmiyyətlərdə siyasi mübarizədə iştirak etmək, insan hüquqlarının qorunmasına dəstək vermək, milli azlıqların hüquqlarını müdafiə etmək və s. kimi müxtəlif funksiyaları həyata keçirirlər.

İkinci əsas xüsusiyyət isə birliklərin gəlir əldə etmək məqsədilə yaradılmamasıdır. Birliklər qeyri-kommersiya qurumlarıdır və onların əsas məqsədi gəlir əldə etmək deyil. Əldə etdiyi gəlirləri

isə yalnız təsis məqsədləri üçün istifadə edə bilirlər. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 43.6-cı maddəsində deyilir ki, qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yalnız o hallarda məşğul ola bilirlər ki, bu fəaliyyət onların yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etsin və bu məqsədlərə uyğun gəlsin. Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün qeyri-kommersiya hüquqi şəxsləri təsərrüfat cəmiyyətləri yarada bilər və ya onlarda iştirak edə bilirlər. Göründüyü kimi, birliklərin qeyri-kommersiya təşkilatı kimi fəaliyyətlərinin əsas məqsədi gəlir əldə etmək olmaması heç də onların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasını istisna etmir. Lakin qanunvericilik bunun üçün 2 şərt müəyyənləşdirir:

1. Qeyri-kommersiya təşkilatı kimi birliklərin məşğul olduqları sahibkarlıq fəaliyyəti həmin təşkilatın yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa xidmət etməlidir. Məsələn, ictimai birlik gəlir əldə etmək üçün nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər, lakin bu fəaliyyətdən əldə etdiyi gəliri birliyin məsələlərinin reallaşması üçün istifadə etməlidir;

2. Sahibkarlıq fəaliyyəti birliklərin yaradılması zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun gəlməlidir. Məsələn, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatı pullu ingilis dili kursu açar. Bu, onların qarşıya qoyduqları məqsədə uyğundur. Amma, şübhəsiz ki, bu cür təşkilatlar inşaat fəaliyyəti və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz.

Birliklər dövlət qeydiyyatına alınmalıdırlar. Dövlət qeydiyyatına alınmaqla birliklər hüquqi şəxs statusu əldə edirlər. Lakin birliklərin fəaliyyəti üçün onların mütləq qaydada hüquqi şəxs statusuna malik olması vacib şərt deyil. Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyalar istisna olmaqla, digər qeyri-kommersiya birliklərinin qeydiyyatı 12 noyabr 2003-cü il tarixli “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri” haqqında Azərbaycan Respublikası qanununa əsasən həyata keçirilir. Həmin qanunun 4.1-ci maddəsində fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi şəxs kimi qeydiyyatdan keçməsi məcburi olan qurumlar sırasında qeyri-

kommersiya qurumları göstərilməmişdir. Bundan başqa “İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında” Avropa Konvensiyasının 11-ci və “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 22-ci maddəsində göstərilir ki, birləşmək hüququ vətəndaşlara dövlət tərəfindən verilən hüquq olmayıb, onların öz hüququdur. Buna görə də fərdlərin bir-biri ilə birləşməsi məqsədilə birliklərin yaradılması üçün formal hüquqi status almağa və dövlət qeydiyyatından keçməyə ehtiyac yoxdur. Bu baxımdan birliyin mövcudluğunu onun hüquqi şəxs kimi qeydiyyatdan keçməsi şərtləndirmir. Sadəcə birliyin dövlət qeydiyyatından keçməsi ona əlavə üstünlüklər yaradır.

Təşkilat dövlət qeydiyyatından keçməklə hüquqi şəxs statusu alır. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 43.1-ci maddəsinə əsasən, “hüquqi şəxs qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir. Hüquqi şəxsin müstəqil balansı olmalıdır.” Hüquqi şəxs statusu almaqla birliklər müəyyən maliyyə mənbələrindən faydalanmaq imkanı əldə etmiş olurlar və fəaliyyət üçün daha güclü hüquqi əsaslara malik olurlar. Belə ki, müəyyən donorlar və yaxud dövlət orqanları bir qayda olaraq yalnız hüquqi şəxs statusuna malik birliklərlə əməkdaşlığa üstünlük verirlər. Eyni zamanda qeydiyyatın olmaması dövlət orqanlarına onların fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq və yaxud da fəaliyyətinə mane olmağa formal da olsa imkan əsas/bəhanə yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi partiyalar müəyyən xüsusiyyətlərinə görə digər birlik formalarından fərqlənirlər. Siyasi partiyalar digər birliklərdən fərqli olaraq siyasi məqsədlərlə yaradılır və bu cür təşkilatların əsas məqsədi siyasi hakimiyyətə sivil yolla gəlməkdir.

2. Qeyri-hökümət təşkilatları (QHT)

2.1 QHT-nin əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları

“Avropada Qeyri-Hökümət Təşkilatlarının Statusu haqqında” Avropa Şurası Prinsipləri QHT-lərlə bağlı aşağıdakı əsas prinsipləri müəyyən etmişdir:

1. Könüllü təsis olunma. QHT-lər haqqında hər hansı qanunun başlanğıc nöqtəsi istənilən fiziki və ya hüquqi şəxsin qanuni və qeyri-kommersiya məqsədi ilə QHT yaratmaq hüququndan ibarət olmalıdır. Bu, sərbəst iradə ifadəsi şəklində olmalıdır. QHT-lər haqqında milli qanunvericiliyin və onlara tətbiq olunan vergi qaydalarının bu cür təşəbbüslərə imkan verməsi və onları həvəsləndirməsi vacibdir;
2. Öz fikrini azad ifadə etmək azadlığı. Bu prinsip “İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın “Hər bir kəsin öz fikrini ifadə etmək azadlığına malik olmaq hüququ vardır” deyən 10-cu maddəsindən irəli gəlir və digər fiziki və ya hüquqi şəxslərlə eyni dərəcədə QHT-lərə də şamil olunur;
3. Hüquqi şəxs statusuna malik QHT-lər digər hüquqi şəxslərlə eyni ümumi hüquq və vəzifələrə malikdir. Bu prinsipin məqsədi QHT-ləri xüsusi normaların predmeti kimi yox, onlarla bağlı münasibətləri adi qanunlarla tənzimləməkdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, QHT-lərin fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi üçün əlavə tədbirlər görülməli və onlara əlavə hüquqların verilməsini nəzərdə tutan ayrı-ayrı qanunlar qəbul oluna bilər;
4. Məhkəmə müdafiəsi. Qanunun aliliyinin hakim olduğu dövlətdə QHT-lər digər hüquqi şəxslərlə eyni dərəcədə onlara aid qərarları mübahisələndirə bilər. Həmin məhkəmə bu qərarların qanuniliyinin bütün aspektlərini təhqiq etmək, lazım gəldikdə onları ləğv etmək və tələb olunduqda, dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsinə təmin etmək iqtidarında olmalıdır. Əvvəlki bənddə göstərilən prinsip burda da işləyir,

yəni QHT-lərə aid hər hansı bir hərəkət və ya qərar ümumən digər hüquqi şəxslərlə eyni inzibati və məhkəmə nəzarətinə tabe olmalıdır. QHT-lər haqqında bu baxımdan xüsusi müddəalarından olmasına ehtiyac yoxdur.

Həmin sənəddə göstərilir ki, QHT-lər mahiyyət etibarilə öz-özünü idarə edən könüllü təşkilatlardır və buna görə də, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən idarə oluna bilməzlər. Milli hüquqda onları təsvir etmək üçün istifadə olunan anlayışlar fərqli ola bilər, lakin hər halda buraya assosiyalar, xeyriyyə təşkilatları, xeyriyyə fondları, məqsədli təyinatla malik fondlar, mənfəət əldə etmək məqsədi daşımayan korporasiyalar, cəmiyyətlər və vəkalətnaməyə əsaslanan fondlar daxildir.

Dünya praktikasında QHT-lər əsasən ictimai birlik və fond formasında fəaliyyət göstərilir. İctimai birlik və fondların fəaliyyət istiqamətlərinə görə çoxsaylı növlərini fərqləndirmək mümkündür. Bura “vətəndaş təşəbbüsləri”, sahibkarlar, istehlakçılar birlikləri, ekoloji və pasifist təşkilat və hərəkətləri, mədəni birliklər, qadın hərəkət və təşkilatları, hüquq müdafiə təşkilatları, iqtisadi tədqiqat qurumları, xeyriyyə fondları, araşdırma fondları və s. aiddir. Fondlar bir qayda olaraq üzvlərin olmaması və təsisçilərinin ianə etdiyi vəsait əsasında yaradılması ilə səciyyəlidir. İctimai birliklər isə daha geniş məzmunla malikdir. Müxtəlif ölkələrin praktikasında ictimai birliklərin kifayət qədər müxtəlif növləri var. Ümumilikdə onları iki qrupa bölmək olar:

- ✓ *Daha çox birlik, liqa, ittifaq adlanan ictimai təşkilatlar;*
- ✓ *İctimai hərəkətlər.*

İctimai təşkilatlar və ictimai hərəkətlər arasında daha çox müşahidə olunan fərqlər bunlardır:

- **Struktur fərqliliyi.** İctimai təşkilatlar dəqiq struktura, nizamnaməsində konkret səlahiyyətləri olan idarəetmə orqanlarına malik olurlar. Bu cür təşkilatlar üzvlərin iştirakı ilə mütəmadi iclaslar keçirir. İctimai hərəkətlərin isə strukturu kifayət qədər

rəngarəngdir. Onlardan bəzilərinə formal üzvlük və daxili demokratiyanın təşkilati formaları yoxdur;

- **İctimai həyata təsir vasitəsi.** İctimai təşkilatlar, bir qayda olaraq ənənəvi təsir vasitələrindən istifadə edirlər. Yəni onlar maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirir, ictimai məlumatlılığı artırmağa çalışır, ictimai müzakirələr təşkil edir, təlimlər həyata keçirir və s. İctimai hərəkətlər ənənəvi vasitələrlə yanaşı, qeyri-institusional metodlardan da faydalanırlar;
- **Aktivlik səviyyəsi.** İctimai təşkilatlar üçün liderlik və elitar aktivlik səciyyəvidirsə, ictimai hərəkətlər qrup aktivliyinə üstünlük verirlər;
- **Demokratiya forması.** İctimai təşkilatlar daha çox nümayəndəli demokratiyaya, ictimai hərəkətlər isə birbaşa demokratiyaya üstünlük verirlər.

Azərbaycanda ictimai birliklər ictimai təşkilatlar qrupuna daxildir.

2.2. Azərbaycan Respublikasında OHT-lər

Azərbaycan Respublikasında QHT-lərin fəaliyyəti əsasən AR Mülki Məcəlləsi, “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” və “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və reyestri” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə tənzimlənir.

• **QHT-lərin formaları**

QHT anlayışı kifayət qədər genişdir və bu anlayışa çoxlu sayda qurumlar daxil ola bilər. Lakin Azərbaycanda “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” qanunu ilə QHT anlayışına yalnız **ictimai birliklər və fondlar** daxildir.

İctimai birlik- təsis sənədlərində müəyyən olunmuş məqsədlərlə ümumi maraqlar əsasında birləşmiş bir neçə fiziki və (və ya) hüquqi şəxsin təşəbbüsü ilə yaradılmış könüllü, özünüidarədən,

öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi gəlir əldə etməyi nəzərdə tutmayan və əldə edilən gəliri öz üzvləri arasında bölməyən qeyri-hökumət təşkilatıdır.

Fond isə üzvləri olmayan, bir və ya bir neçə fiziki və (və ya) hüquqi şəxslər tərəfindən əmlak haqqı əsasında təsis edilən və sosial, xeyriyyə, mədəni, təhsil və ya digər ictimai-faydalı məqsədlər daşıyan qeyri-hökumət təşkilatdır.

- **QHT-nin yaradılması**

Qeyri-hökumət təşkilatları 18 yaşına çatmış Azərbaycan vətəndaşları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında daimi yaşamaq hüququ olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan fiziki şəxslər, habelə dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları istisna olmaqla hüquqi şəxslər tərəfindən yaradıla bilər.

Qeyri-hökumət təşkilatı 2 formada yaradıla bilər:

1. *Təsis edilməklə;*
2. *Mövcud olan qeyri-hökumət təşkilatının yenidən təşkili ilə.*

Qeyri-hökumət təşkilatının təsis edilməsi nəticəsində yaradılması təsisçilərin (təsisçinin) qərarı ilə həyata keçirilir. Bu halda təsis yığıncağı çağırılır və onun nizamnaməsi qəbul edilir. Qeyri-hökumət təşkilatının yenidən təşkili birləşmə, qoşulma, bölünmə, ayrılma və çevrilmə formalarında həyata keçirilə bilər.

İctimai birlik fiziki şəxslər tərəfindən təsis edilirsə, təsisçilərin sayı ən azı 2 nəfər olmalıdır. Fond yaradılarkən onun nizamnamə kapitalı on min manatdan az olmamalıdır.

QHT-lər fəaliyyət ərazisinə görə aşağıdakı kimi təsis oluna və fəaliyyət göstərə bilərlər:

- ✓ *Ümumazərbaycan- belə QHT-lərin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisinə şamil edilir;*

- ✓ *Regional – bu cür QHT-lər Azərbaycan Respublikasının iki və ya artıq inzibati ərazi vahidində fəaliyyət göstərə bilərlər;*
- ✓ *Yerli – belə QHT-lər bir inzibati vahid ərazisində fəaliyyət göstərirlər.*

- **QHT-nin nizamnaməsi**

Qeyri-hökumət təşkilatının nizamnaməsi olur və bu nizamnamədə aşağıdakılar əks olunmalıdır:

- ✓ *qeyri-hökumət təşkilatının adı və yerləşdiyi yer,*
- ✓ *fəaliyyətinin məqsədləri və idarə olunma qaydası,*
- ✓ *üzvlərin hüquq və vəzifələri,*
- ✓ *ictimai birliyin üzvlüyünə qəbulun və ondan çıxmanın şərtləri və qaydası,*
- ✓ *qeyri-hökumət təşkilatının əmlakının formalaşma mənbələri,*
- ✓ *nizamnamənin qəbulu, ona əlavə və dəyişikliklərin edilməsi qaydası,*
- ✓ *qeyri-hökumət təşkilatının ləğv edilməsi və ləğv edildiyi halda əmlakından istifadə qaydası.*

Qanunda fondun nizamnaməsi üçün bir sıra əlavə şərtlər də nəzərdə tutulmuşdur. Fondun nizamnaməsində həm də fondun "fond" sözü daxil edilmiş adı, onun olduğu yer, fondun məqsədi, onun orqanları, o cümlədən Himayəçilik Şurası və onların formalaşma qaydası, fondun vəzifəli şəxslərinin təyin edilməsi və onların azad edilməsi və fondun ləğv edildiyi halda onun əmlakının müqəddəratı haqqında məlumatlar olmalıdır.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının nizamnamələrində dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətlərinin mənimsənilməsinə,

habelə dövlət nəzarəti və yoxlama funksiyalarının nəzərdə tutulmasına yol verilmir.

• **QHT-nin qeydiyyatı**

QHT-lərin qeydiyyatı ilə bağlı məsələlər “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət qeydiyyatı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir. Qanunun 5.1-ci maddəsinə əsasən, hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurum dövlət qeydiyyatına alınması üçün Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinə ərizə ilə müraciət etməlidir. Ərizə təsisçi (bir neçə təsisçi olduqda isə, bütün təsisçilər) və ya onun (onların) müvafiq qaydada vəkil etdiyi şəxs tərəfindən imzalanır və notariat qaydasında təsdiqlənir.

Ərizədə aşağıdakılar göstərilir:

- ✓ *təsisçi (təsisçilər) fiziki şəxs olduqda - onun (onların) adı, soyadı, atasının adı, yaşadığı yer, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin nömrəsi və verilmə tarixi;*
- ✓ *təsisçi (təsisçilər) hüquqi şəxs olduqda - onun (onların) adı, olduğu yer və qeydiyyat nömrəsi;*
- ✓ *ərizə səlahiyyətli şəxs tərəfindən imzalandıqda habelə onun adı, soyadı, atasının adı, yaşadığı yer, şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin nömrəsi verilmə tarixi və vəkalətnamə haqqında məlumatlar;*
- ✓ *müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilən ərizənin formasında müəyyən edilən digər məlumatlar.*

Ərizəyə aşağıdakı sənədlər əlavə edilir:

1. təsis sənədləri. Bura aşağıdakılar daxildir:
 - ✓ *hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun təsisçisi (təsisçiləri) və ya onun (onların) səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnaməsi;*

- ✓ *həmin qurumun yaradılması və nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında qərar. Qərar bütün təsisçilər tərəfindən imzalanmalı və aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:*
- ✓ *hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun təsisçiləri tərəfindən onun təsis edilməsi niyyəti;*
- ✓ *birləşmə, ayrılma və bölünmə zamanı yeni hüquqi şəxs yaradılarkən yenidən təşkilin şərtləri; nizamnamənin təsdiq edilməsi;*
- ✓ *təyin edildiyi halda, qanuni təmsilçi və onun səlahiyyətləri;*
- ✓ *təsisçilər tərəfindən zəruri hesab edilən digər məsələlər.*

2. dövlət rüsumunun ödənilməsi haqqında sənəd;
3. təsisçi hüquqi şəxs olduqda - onun dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməsinin (dövlət reyestrindən çıxarışın) və nizamnaməsinin notariat qaydasında təsdiq olunmuş surəti;
4. təsisçi fiziki şəxs olduqda - onun şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti;
5. qeyri-hökumət təşkilatının təsisçisi (təsisçiləri) Azərbaycan Respublikasında daimi yaşamaq hüququ olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər olduqda – onların daimi yaşamaq
6. hüququnu təsdiq edən sənəd;
7. hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumun hüquqi ünvanını təsdiq edən sənəd;
8. qanuni təmsilçinin təyin edildiyi halda, onun şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti;
9. fondlarda nizamnamə kapitalının ödənilməsini təsdiq edən sənəd;
10. təsisçilərinin əcnəbilər və ya xarici hüquqi şəxslər olduğu qeyri-hökumət təşkilatlarının filial və ya nümayəndəliklərinin rəhbərlərinin müavinlərinin təyin olunması barədə sənəd.

Qanuna görə, hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qeyri-kommersiya qurumunun, bir qayda olaraq, 40 gündən gec olmayaraq həyata

keçirilməlidir. Dövlət qeydiyyatına alınması üçün ərizə və ona əlavə edilməli olan sənədlər Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən baxılması üçün qəbul edilir və 30 gün müddətində onların qanunvericilik aktlarına uyğunluğu yoxlanılır. Müstəsna hallarda yoxlama zamanı əlavə araşdırma aparılması zərurəti yarandıqda, bu müddət daha 30 günə qədər artırıla bilər. Təqdim edilmiş sənədlərdə dövlət qeydiyyatına alınması üçün imtinaya səbəb olmayan çatışmazlıqlar aşkar edildikdə, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi həmin sənədləri müraciət etmiş şəxsə qaytarmaqla, bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün əlavə olaraq 20 gün müddət təyin edir. İmtinaya səbəb olmayan bütün çatışmazlıqlar eyni vaxtda aşkar edilməli və aradan qaldırılması üçün müraciət edənə təqdim edilməlidir. Təqdim edilmiş sənədlər yoxlanıldıqdan və ya həmin sənədlərdə aşkar edilmiş çatışmazlıqlar aradan qaldırıldıqdan sonra 10 gündən gec olmayaraq müraciət edənə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə və ya dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina (qanunvericiliyin həmin imtinaya səbəb olmuş müddəaları göstərilməklə və izah edilməklə) barədə yazılı məlumat verilir. Dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina barədə cavab verilmədikdə, həmin qurum dövlət qeydiyyatına alınmış hesab olunur. Bu halda Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 10 gündən gec olmayaraq müraciət edənə dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verməlidir.

Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qeyri-kommersiya qurumunun dövlət qeydiyyatından Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi aşağıdakı hallarda imtina edə bilər:

- ✓ *Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim olunmuş sənədlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, bu Qanuna və digər qanunvericilik aktlarına zidd olduqda;*

- ✓ *Hüquqi şəxs statusu almaq istəyən qurumların məqsədləri, vəzifələri və fəaliyyət formaları qanunvericiliyə zidd olduqda;*
- ✓ *Qeyri-hökumət təşkilatlarının nizamnamələrində dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyətlərinin mənimsənilməsi, habelə dövlət nəzarəti və yoxlama funksiyaları nəzərdə tutulduqda;*
- ✓ *Firma adlarının qorunması haqqında qanunvericiliyin tələbləri pozulduqda və ya eyni adlı qeyri-kommersiya təşkilatı qeydiyyatdan alınmış olduqda, qeyri-hökumət təşkilatlarının adında Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarının adlarından, habelə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin adlarından (onların yaxın qohumlarının və ya vərəsələrinin icazəsi olmadan) istifadə edildikdə;*
- ✓ *Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən təsis sənədlərində aşkar edilmiş çətinliklər onların aradan qaldırılması üçün müəyyən olunmuş 20 gün müddət ərzində aradan qaldırılmadıqda.*

Qeyri-hökumət təşkilatı yalnız dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra hüquqi şəxs statusunu əldə edir. Əgər qeyri-kommersiya qurumunun qeydiyyatından qanunsuz yayınma və imtina hallarında qanunvericiliyə müvafiq qaydada yuxarı orqana və ya məhkəməyə müraciət edilə bilər.

Qeyri-hökumət təşkilatının dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina, pozuntular aradan qaldırıldıqdan sonra sənədlərin dövlət qeydiyyatı üçün yenidən təqdim edilməsinə mane olmur. Qeyri-hökumət təşkilatının dövlət qeydiyyatına alınmasından imtinadan inzibati qaydada və (və ya) məhkəmə qaydasında şikayət verilə bilər.

Qeyri-hökumət təşkilatının fəaliyyətinə qeyri-hökumət təşkilatın yenidən təşkil edilməsi (birləşmə, qoşulma, bölünmə, ayrılma, çevrilmə) və ya qeyri-hökumət təşkilatının ləğv edilməsi yolları ilə xitam verilir.

- **QHT-nin fəaliyyət şərtləri və idarə olunması**

Qeyri-hökumət təşkilatı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə qadağan olunmayan və qeyri-hökumət təşkilatının nizamnaməsində nəzərdə tutulan məqsədlərə zidd olmayan, ölkə daxilində və xaricdə hər hansı fəaliyyət növünü həyata keçirə bilər. Qeyri-hökumət təşkilatı əldə edilmiş gəliri təsisçiləri (üzvləri) arasında bölüşdürməyərək, yalnız təşkilatın yaradılması məqsədlərinə nail olmasına yönəldilmiş sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirə bilər. Belə fəaliyyət kimi qeyri-hökumət təşkilatının yaranma məqsədlərinə cavab verən, mənfəət gətirən mal və xidmət istehsalı və satışı, habelə qiymətli kağızların, əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarının əldə edilməsi, əmanətçi kimi təsərrüfat cəmiyyətlərində, ortaqlıqlarda iştirakı qəbul edilir.

Qeyri-hökumət təşkilatının mülkiyyətində qanunvericiliklə qadağan olunmamış növlərdə əmlak ola bilər. Qeyri-hökumət təşkilatı öz öhdəliklərinə görə əmlakı ilə cavabdehdir. Bu əmlak yalnız Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq özgəninkiləşdirilə bilər.

QHT-lərin effektiv və səmərəli idarə olunması heç şübhəsiz onun fəaliyyətinin düzgün qurulmasına şərait yaradır. Qanunda ictimai birliklərin və fondların idarə olunması üçün müxtəlif şərtlər nəzərdə tutulmuşdur.

Qanunun 25.2–ci maddəsinə əsasən, ictimai birliyin ali idarəetmə orqanı ildə bir dəfədən az olmayaraq çağırılan Ümumi yığıncaqdır. Ümumi yığıncaq ictimai birliyin icra orqanının, təsisçilərdən birinin və ya üzvlərinin üçdə bir hissəsinin təşəbbüsü ilə çağırılır. Ümumi yığıncağın əsas funksiyası onun marağı naminə yarandığı məqsədlərə riayət etməkdir. Ümumi yığıncağın səlahiyyətinə aşağıdakı məsələlərin həlli aiddir:

- ✓ *ictimai birliyin nizamnaməsinin qəbulu və ona dəyişikliklərin edilməsi;*

- ✓ *ictimai birliyin əmlakının formalaşma və istifadə prinsiplərinin müəyyən edilməsi;*
- ✓ *ictimai birliyin icra orqanlarının yaradılması və onların səlahiyyətlərinin vaxtından əvvəl dayandırılması;*
- ✓ *illik hesabatın təsdiq edilməsi;*
- ✓ *başqa təşkilatlarda iştirak;*
- ✓ *ictimai birliyin yenidən təşkili və ləğv edilməsi.*

İctimai birliyin təsisçilərinə və üzvlərinə ümumi yığıncağın yeri və vaxtı haqqında ən azı 2 həftə əvvəl məlumat verilməlidir. Ümumi yığıncaq yalnız birlik üzvlərinin yarısından çoxu iştirak etdikdə nizamnaməyə dəyişikliklər edə bilər. Ümumi yığıncağın qərarı yığıncaqda iştirak edən üzvlərin səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Hər bir üzv bir səsə malikdir.

İctimai birliyin digər idarə etmə orqanı isə icra orqanıdır. İctimai birliyin icra orqanı kollegial və (və ya) təkbaşına ola bilər. O, ictimai birliyin fəaliyyətinə cari rəhbərliyi həyata keçirir və ictimai birliyin ali idarəetmə orqanına hesabat verir.

Fondun idarəsini fondun Prezidenti və ya idarə heyəti həyata keçirirlər. Fondun himayəçilik Şurası fondun nəzarət orqanıdır və fondun fəaliyyətinə, fondun başqa orqanları tərəfindən qərarların qəbul edilməsinə və onların yerinə yetirilməsinin təmin edilməsinə, fond vəsaitinin istifadə edilməsinə, fəaliyyətinə nəzarəti və nizamnaməyə dəyişikliklər edilməsini, ləğvetmə və ya yenidən təşkil etmə haqqında qərarın qəbulunu həyata keçirir. Fondun Himayəçilik şurası öz fəaliyyətini ictimai əsaslarla həyata keçirir.

Fondun Himayəçilik Şurasının formalaşma və fəaliyyət qaydası fondun təsisçiləri tərəfindən təsdiq edilmiş fondun nizamnaməsində müəyyən edilir.

• QHT və dövlət orqanları arasında əməkdaşlıq

Bir qayda olaraq, QHT-lər bütün ölkələrdə hökumət, parlament, KİV və siyasi partiyalarla sabit əlaqələr saxlayırlar. Bu əlaqələr qeyri-institusional xarakter daşıyır. Məsələn, ictimai birliklərin qanunvericilik fəaliyyətində iştirakı formalaşmış müsbət təcrübə əsasında həyata keçirilir.

QHT-lərin bir-birləri ilə əməkdaşlığı müsbət nəticələrin doğmasına səbəb olur. Bu əməkdaşlıq qarşılıqlı dialoq zəminində qurulmaqla ictimai problemlərin üzə çıxarılmasına və həllinə kömək edir. Xüsusilə QHT-lər fəaliyyət sahələrində üzə çıxan problemlər və onların həlli yolları barədə dövlət orqanlarına təklif verməklə cəmiyyətin inkişafında effektiv mexanizm rolunu oynayırlar.

Üzvlərin aktivliyindən və siyasi sistemdən asılı olaraq QHT-lər cəmiyyətin həyatında oynadığı rol da dəyişir. QHT-lərin ictimai rolunu aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- ✓ *QHT-lər cəmiyyətdə, siyasi sistemdə alternativ strukturlar yaradır. Beləliklə, QHT-lər cəmiyyətdə əhəmiyyətli məsələlər barədə müzakirələrin artmasına, insanların öz bacarıqlarından daha səmərəli istifadə etməsinə, təşəbbüskarlığın artmasına, bütövlükdə demokratiya və plüralizmin inkişafına səbəb olan platforma rolunu oynayırlar;*
- ✓ *QHT-lər özündə sosial institutların optimal fəaliyyətini ifadə edir. İctimai-siyasi və iqtisadi plüralizmin olduğu ölkələrdə QHT-lər dövlətin sosial siyasətində çatışmazlıqların tamamlayıcısı kimi çıxış edirlər. Belə hallarda dövlət orqanları QHT-lərlə əməkdaşlığa can atır, bəzi dövlətlərdə isə bu məqsədlə xüsusi dövlət orqanları yaradılır. Məsələn, 1983-cü ildə Fransada yaradılmış Milli Şura QHT-lər və dövlət arasında məşvərətçi rolunu oynayır. Bu orqan VCT-lərin inkişafı ilə bağlı məsələlərlə hökumətə təklif vermək hüququna malikdir;*

- ✓ *QHT-lər öz fəaliyyəti ilə kifayət qədər inkişaf etməmiş dövlət orqanlarının fəaliyyətindəki çatışmazlıqları aradan qaldırır;*
- ✓ *QHT-lər dövlətin əlində vasitə ola bilər. Bu daha çox qeyri-demokratik, totalitar dövlətlər üçün xas olan haldır. Belə dövlətlərdə QHT-lər üçün vacib olan müstəqillik və sərbəst fəaliyyət təmin olunmur.*

Yuxarıda söyləmələri nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, QHT və dövlət orqanları əməkdaşlığı söylənən ilk üç istiqamətdə qurulmalıdır.

“Qeyri-hökumət təşkilatları haqqında” qanunun 28–ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında qeyri-hökumət təşkilatının hüquqları bütün dövlət orqanları tərəfindən qorunur. Qeyri-hökumət təşkilatları qanunvericilik çərçivəsində öz fəaliyyətini müstəqil olaraq həyata keçirmək hüququna malikdir. Dövlət hakimiyyət orqanları qeyri-hökumət təşkilatlarına maliyyə və başqa formalarda yardım edə bilərlər. Dövlət orqanlarında ictimai birliklərin strukturları yradılmır.

“Avropada Qeyri-Hökumət Təşkilatlarının Statusu haqqında Avropa Şurası Prinsipləri” adlı sənəddə hökumət qurumları ilə QHT-lər arasında münasibətlərin aşağıdakı qırınsiplər əsasında qurulmalı olduğu bildirilir:

- ✓ *QHT-lər cəmiyyətin ehtiyaclarının həlli yollarını axtarmaq məqsədilə dialoq, məsləhətləşmə və fikir mübadiləsi üçün hökumət və yarımhökumət mexanizmlərində iştirak etməyə həvəsləndirilməlidirlər;*
- ✓ *Bu çür iştirak ayrıca QHT-lərə və ya onların qruplarına hökumət subsidiyalarının, müqavilələrinin və y dotasiyalarının qarşısındakı maneələrin aradan götürülməsinə təminat vermir;*

- ✓ *Məsləhətləşmələr hökumətlər tərəfindən nə QHT-ləri öz prioretlərinə cəlb etmə vasitəsi kimi, nə də öz məqsəd və prinsiplərini qəbul etdirməyə, yaxud kompromisə getməyə təhrik etmə vasitəsi kimi başa düşülməlidir;*
- ✓ *Hökumət qurumları dövlət siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün QHT-lərlə birgə işləyə bilərlər, lakin onları öz nəzarətləri altına almağa yaxud nəzarətləri altında işləməyə vadar etməyə çalışmamalıdırlar;*
- ✓ *Habelə QHT-lərin statusuna, müəyyənləşdirilməsinə və fəaliyyət sahələrinə təsir göstərən qanunvericilik layihələri birinci və ikinci oxunuşda olduğu zaman QHT-lərlə məsləhətləşmələr aparıla bilər.*

• **QHT-lər üçün məhdudiyətlər**

“Qeyri-hökumət təşkilatları haqqında” qanunda QHT-lərin fəaliyyəti üçün aşağıdakı məhdudiyətlər qoyulmuşdur:

- ✓ *Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ya hər hansı hissəsində qanuni dövlət hakimiyyətini zorla devirmək məqsədi güdən birliklər qadağandır;*
- ✓ *Qeyri-hökumət təşkilatları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və bələdiyyələrin seçkilərində iştirak edə bilməzlər;*
- ✓ *Siyasi partiyalara maliyyə və başqa maddi yardım göstərə bilməzlər.*

QHT-lər siyasi fəaliyyətlə məşğil ola bilməzlər. Lakin QHT-in siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməməsi onların siyasi proseslərdə iştirak etməməsi demək deyil. QHT-lər siyasi həyatda əhəmiyyətli rol oynayır və fəallıq göstərilər. “Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” qanunun 2.4-cü

maddəsində QHT-lərin Azərbaycan Respublikasının seçki qanunvericiliyinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında keçirilən prezident seçkiləri, Milli Məclisə seçkiləri və bələdiyyələrə seçkiləri müşahidə edə bilməsi və exit-poll həyata keçirə bilməsi və Azərbaycan Respublikasının qanunlarında və öz nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada hüquqi normativ aktların təkmilləşdirilməsi təklifləri ilə çıxış edə bilməsi xüsusilə vurğulanır. QHT-lərin siyasi fəaliyyətlə məşğil ola bilməməsi o deməkdir ki, onlar siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə apara bilməzlər.

- **Hüquqi müdafiə vasitələri**

QHT-lər qeydiyyatdan əsassız imtina və məruz qaldıqları digər qanun pozuntuları ilə bağlı məhkəməyə müraciət edə bilirlər. Əgər ölkədaxili hüquqi müdafiə mexanizmlər tükənərsə və mübahisə lazımi qaydada həll olunmazsa, o halda QHT-lər Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinə (AİHM) “İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqları haqqında” Avropa Konvensiyasının 11-ci maddəsinin pozuntusu ilə bağlı şikayət edə bilirlər. Belə ki, Konvensiyanın 34-cü maddəsinə əsasən, fiziki şəxslər və ayrı-ayrı şəxslər qrupu ilə yanaşı, QHT-lərin də AİHM-ə fərdi şikayətlər vermək hüququ vardır. AİHM-in qərarları qətidir, yəni dövlət tərəfindən insan hüquqlarının pozulduğu təsbit olunarsa, həmin dövlət qərarı icra etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, AİHM Konvensiyanın 11-ci maddəsinin Azərbaycan dövləti tərəfindən pozulması ilə bağlı indiyədək 5 işə baxaraq müvafiq qərarlar qəbul etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *Əsədov və başqaları Azərbaycana qarşı*
2. *İsmayılov Azərbaycana qarşı*
3. *Nəsibova Azərbaycana qarşı*
4. *Ramazanova Azərbaycana qarşı*

5. Təbiəti Mühafizə Cəmiyyəti Azərbaycan qarşı.

Qeyd edilən işlər QHT-lərin Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən hüquqi şəxs kimi dövlət qeydiyyatına alınmaması ilə bağlı olmuşdur. Bunlardan Əsədov və başqaları Azərbaycan qarşı işi üzrə Məhkəmə işə baxışın gedişatında tərəflərin öz aralarında razılığa gəldiklərini və ictimai birliyin dövlət qeydiyyatına alınmasını nəzərə alaraq işin siyahıdan çıxarılması barədə qərar qəbul etmişdir. Digər işlər üzrə isə Məhkəmə Azərbaycan Respublikası tərəfindən Konvensiyanın 11-ci maddəsinin pozulduğunu tanımışdır.

3. Siyasi partiyalar

3.1 Siyasi partiyaların əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları

Cəmiyyətdə öz məqsəd və maraqları ilə fərqlənən çoxlu sayda müxtəlif peşə, regional, cins, yaş və s. kimi əhali qrupları vardır. İnsan özü də müxtəlif amplitudalarda çıxış edir, cəmiyyətdə özünün sosial, peşə, mədəni və digər əlamətləri ilə şərtlənmiş bir neçə rol yerinə yetirir və bununla əlaqədar eyni zamanda ən müxtəlif birliklərə qoşula bilər. İnsanın müxtəlif mənafe və tələbatları və ya ən azı onun özü üçün xüsusilə mühüm hesab etdiyi mənafe və tələbatlar prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Siyasi partiyalar bu mənafeləri ayırmaq və formalaşdırmaq, onları siyasət səviyyəsində ifadə etmək üçün fəaliyyət göstərirlər. Ona görə də partiyalar öz qrupunun mənafeələrini daha dəqiq ifadə və müdafiə edən təşkilatlar kimi, adətən həmin qrupun avanqardı kimi çıxış edirlər. Digər birliklərdən fərqli olaraq, siyasi partiyalar bir qayda olaraq qanunla müəyyən edilmiş üsullarla hakimiyyət uğrunda, hökumət təşkil etmək və ya hökumətdə təmsil olunmaq məqsədi ilə mübarizə aparırlar.

Siyasi partiya ümumi maraqlar, məqsədlər və ideallar naminə biləşən və hakimiyyətə qanuni yolla gəlmək və ya dövlətin

idarə olunmasına həlledici təsir göstərmək istəyən cəmiyyətin aktiv və təşkilati hissəsidir.

“Partiya” sözünün mənşəyi latın sözü olan “pars”dır (Azərbaycan dilində “hissə” deməkdir). Siyasi partiyalar Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada, Orta Əsrlərdə də olmuşdur. Lakin hazırkı formada mövcud olan siyasi partiyalar Avropada baş verən burjua inqilabları nəticəsində yaranmışdır. Belə ki, burjua inqilablarının gedişində xalq hakimiyyətinin ifadə forması kimi seçkili nümayəndəlilik institutu formalaşdı. İlk partiyalarda bir tərəfdən monarx və feodalların tərəfdarları, digər tərəfdən isə bərabərliyin və siyasi azadlığın tərəfdarları birləşirdi. Daha sonra ayrıca sosial və regional qrupların maraqlarını təmsil edən partiyalar meydana gəlməyə başladı. Sınıf müxtəlifliyinin artması, sosial ziddiyyətlərin dərinləşməsi nəticəsində siyasi proseslərə daha geniş kütlələrin cəlb olması ilə siyasi partiyaların rolu gücləndi və onlar demokratik dövlətçiliyin zəruri elementinə, siyasətin əsas subyektinə çevrildilər.

Siyasi sistemin mərkəzi komponenti kimi siyasi partiyalar dövlətin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayırlar. Siyasi partiyalar siyasi prosesin seçkilər, dövlət orqanlarının formalaşdırılması, siyasi və dövlət qərarlarının qəbul olunması və həyata keçirilməsi kimi bütün mərhələlərində aktiv fəaliyyət göstərirlər.

Siyasi partiyaların dövlət orqanlarına keçirilən seçkilərdə irəli sürdüyü namizədlərə səs verən tərəfdarları onun **elektoratını** təşkil edir. Partiyanın əsas elektoratının mənsub olduğu sosial və ya regional təbəqə **partiyanın sosial bazası** adlanır. İctimai münasibətlərin oturuşduğu ölkələrdə (məsələn, İsveçrə, Niderland) siyasi partiyanın elektoratı sadəcə fəaliyyət vasitələri və proqramlarının spesifikliyindən daha çox, yerli və ailə ənənələrinə əsasən formalaşır, yəni insanlar atalarının və babalarının tərəfdarı olduqları partiyaya səs verirlər.

Siyasi partiyaların mahiyyəti onun məqsəd və funksiyalarında təzahür edir. Demokratik partiya ölkənin bütün siyasi sisteminin

effektiv çalışmasına, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin maraqlarının realizəsinə, demokratik cəmiyyətin özünütənzimləmə və inkişaf dinamikasını saxlamaqla stabilliyinin qorunmasına çalışır. Əlbəttə ki, partiya ona səs verən siyasi qrupun maraqlarının realizəsinə daha çox diqqət ayırır, lakin sosial konfrontasiyadan qaçmaq üçün başqa sosial qrupların da maraqlarını nəzərə almaq məcburiyyətində olur. Buna görə də partiyaya yalnız hansısa bir qrupun təmsilçisi kimi baxmaq doğru deyil.

Hər bir siyasi partiyanın əsas funksiyası cəmiyyətdəki problemlərin həllinə yönəlmiş **siyasi kursun işlənilməsi**dir. Bu məqsədlə partiya fəallarından və bu işə cəlb olunmuş mütəxəssislərdən ibarət təşəbbüs qrupları, komissiyalar, ictimai şuralar, “beyin mərkəzləri” və s. yaradılır.

Siyasi partiyanın proqram sənədlərində əksini tapan və praktik fəaliyyət nəticəsində həyata keçirilən strategiya və taktikalar onun seçicilərə əsas təsir vasitələrindən biridir. Bundan başqa, partiyanın yeni üzvlərin qəbulu, partiya fəallarının hazırlanması, namizədlərin dəstəklənməsi üçün seçicilərin mobilizasiyası, liderlərin seçilməsi və onların kütləvi ictimai təşkilatlarda və dövlət orqanlarında rəhbər vəzifələr tutmasına yardım edilməsi kimi fəaliyyət istiqamətləri də mövcuddur. Bütün bunlar partiyanın **planlaşdırılmış fəaliyyət funksiyasını** təşkil edir.

Siyasi partiyaların mühüm funksiyalarından biri **kompromiss (barışdırıcı) funksiyasıdır**. Belə ki, siyasi partiyaların mövcudluğu, onların dövlət orqanlarına seçkilərdə iştirakı sosial funksiyaların dinc yolla həllinə imkan verir. Bu da hökumətlərin əvəzlənməsi, siyasi xadimlərin peşəkarlığının artmasına zəmin yaradır, bununla da effektiv dövlət idarəçiliyini təmin edir. Demokratik rejimlərdə iqtidar və müxalifət partiyaları arasında həmin partiyaların inkişafına səbəb olan sağlam rəqabət mövcud olur. Müxalif partiyalar alternativ milli inkişaf proqramları hazırlayaraq ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim edir, hökumətin fəaliyyətini tənqid edir və bu da hökuməti ictimai problemlərin daha effektiv həll yollarını tapmaq üzərində düşünməyə vadar edir.

Buna bariz nümunə kimi “kölgə kabinet”lərinin yaradıldığı Böyük Britaniya, Hindistan və s. ölkələrin təcrübəsini göstərmək olar. Bu ölkələrdə “kölgə kabineti”nin üzvlərinə dövlət büdcəsindən maaş verilir və onlar nazirlərin müəyyən imtiyazlarına sahib olurlar. Öz sosial bazalarının təmsilçiliyini həyata keçirərək siyasi partiyalar dövlətin konstitusion quruluşunu və sabitliyini təmin edirlər.

Milli dövlətlərin formalaşması zamanı siyasi partiyalar **milli integrasiya (birləşdirici) funksiyasını** həyata keçirirlər.

Siyasi partiyaların ən əsas funksiyalarından biri də **ideoloji funksiyadır**. Bu funksiyanın mahiyyəti siyasi partiya tərəfindən öz üzvləri və tərəfdarlarına ideyalar baxımından təsirin göstərilməsində, ölkədə fəaliyyət üçün əlverişli sosial-psixoloji mühitin yaradılmasında, öz dəyərlərinin və dünyagörüşününün təbliğində təzahür edir.

Siyasi partiyalar dövlət hakimiyyətinin demokratik realizəsi üçün zəruri olan **kommunikativ (əlaqələndirici) funksiyanı** da həyata keçirirlər. Belə ki, siyasi partiyalar bütövlükdə siyasi situasiyaya nəzarət etmək və dəyişikliklərə vaxtında reaksiya vermək məqsədilə mərkəzi idarəetmə ilə cəmiyyət arasında effektiv əks əlaqənin yaranması və möhkəmlənməsi üçün səy göstərir. Bu zaman siyasi partiyalarla KİV arasında qarşılıqlı əməkdaşlığın səviyyəsi mühüm rol oynayır. Çox zaman partiyalar məşvərət komitələri, klublar, dəstək qrupları, gənclik və mədəniyyət ictimai mərkəzləri yaradır, siyasi-təbliğat işləri aparır, kütləvi mitinqlər, mühazirələr, söhbətlər təşkil edir, partiya fəallarının seçicilərlə şəxsi əlaqələrini gücləndirirlər. Bu kanallar partiya rəhbərliyinə xalqın vəziyyəti və düşüncələri ilə tanış olmaq imkanı verir ki, bununla da onlar ictimai rəyə təsir etmək imkanı əldə edirlər.

3.2 Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyalar

Azərbaycan Respublikasında siyasi partiyalarla bağlı münasibətlər 3 iyun 1992-ci il tarixli “Siyasi partiyalar haqqında” Azərbaycan

Respublikasının Qanunu ilə tənzimlənir. Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, siyasi partiya dedikdə ümumi siyasi ideyaları və məqsədləri olan, ölkənin siyasi həyatında iştirak edən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının birlikləri nəzərdə tutulur.

• **Siyasi partiyanın yaradılması**

Siyasi partiya yaratmaq və ona daxil olmaq hüququ 18 yaşdan yuxarı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına məxsusdur. Partiya yaratmaq üçün ilk növbədə təşəbbüsçülər tərəfindən təsis yığıncağı və ya ümumi yığıncaq çağırılmalıdır. Yığıncaqda partiyanın proqram və nizamnaməsi qəbul olunur, rəhbər orqanlar təşkil olunur.

Siyasi partiyalar ərazi əlaməti üzrə qurulur. Siyasi partiyaların ilk təşkilatlarının, komitələrinin və digər təşkilat strukturlarının Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanlarında fəaliyyətinə yol verilmir.

Siyasi partiyaların üzvləri Azərbaycan Respublikasının 18 yaşına çatmış, partiyaə könüllü daxil olmuş, onun nizamnaməsini və proqramını qəbul etmiş fəaliyyət qabiliyyətli vətəndaşlarıdır. Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, aşağıdakı şəxslər partiyanın üzvü ola bilməzlər:

- ✓ *Azərbaycan Respublikasının bütün məhkəmələrinin sədrləri, sədr müavinləri və hakimləri, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman);*
- ✓ *Hərbi qulluqçular;*
- ✓ *Köməkçi-texniki heyət istisna olmaqla, prokurorluq, ədliyyə, daxili işlər, milli təhlükəsizlik, sərhəd xidməti, gömrük, maliyyə, vergi, feldyeger rabitəsi orqanlarının, dövlət mətbuatı orqanlarının işçiləri, İctimai Televiziya və Radio Yayınları Şirkətinin Yayım şurasının üzvləri, baş direktoru və onun müavinləri, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin üzvləri;*

✓ *Din xadimləri.*

Məqsədi və ya fəaliyyət metodu Azərbaycan Respublikasının konstitusion quruluşunu devirməkdən, zorakılıqla dəyişdirməkdən və ya ərazi bütövlüyünü pozmaqdan, müharibəni, zorakılığı və qəddarlığı təbliğ etməkdən, habelə irqi, milli və dini ədavəti qızıışdırmaqdan, Azərbaycan Respublikasının konstitusion quruluşuna zidd olan və beynəlxalq-hüquqi öhdəlikləri ilə bir araya sığmayan digər əməllər törətməkdən ibarət olan siyasi partiyaların yaradılmasına və fəaliyyətinə yol verilmir.

• **Siyasi partiyanın nizamnaməsi**

Siyasi partiyanın hər bir şəxsin tanış olmaq imkanı olan nizamnaməsi olmalıdır. Siyasi partiyanın nizamnaməsində aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

- ✓ *siyasi partiyanın adı, məqsədləri və vəzifələri;*
- ✓ *siyasi partiyanın strukturu;*
- ✓ *siyasi partiyanın üzvlüyünə qəbul olunmağın və ondan çıxmağın şərtləri və qaydası;*
- ✓ *siyasi partiyanın üzvlərinin hüquqları və vəzifələri;*
- ✓ *siyasi partiyanın üzvləri barəsində Azərbaycan Respublikasının qanunlarına zidd olmayan intizam tədbirləri və bunların tətbiqinin əsasları;*
- ✓ *ərazi təşkilatlarına Azərbaycan Respublikasının qanunlarına zidd olmayan təsir tədbirləri;*
- ✓ *siyasi partiyanın rəhbər orqanlarının səlahiyyəti və təşkili qaydası, onların səlahiyyət müddətləri;*
- ✓ *qərarların qəbul olunması, həyata keçirilməsi qaydası və nəzarət formaları;*

- ✓ *partiya üzvlərinin və onların nümayəndələrinin yığıncağının çağırılması şərtləri, formaları və müddətləri;*
- ✓ *siyasi partiyanın vəsaitinin və başqa əmlakının əmələ gəlməsi mənbələri;*
- ✓ *siyasi partiyanın nizamnaməsinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi qaydası;*
- ✓ *siyasi partiyanın fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydası və onun əmlakının taleyi.*

• **Siyasi partiyanın qeydiyyatı**

Siyasi partiya Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınır. Siyasi partiya dövlət qeydiyyatına alındığı gündən Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq hüquqi şəxs sayılır.

Siyasi partiyanın dövlət qeydiyyatına alınması üçün nizamnamənin qəbul olunduğu gündən bir ay keçənədək partiyanın rəhbər orqanı üzvlərinin imzaları ilə, onların hər birinin yaşayış yeri göstərilməklə ərizə verilir. Ərizəyə aşağıdakı sənədlər əlavə olunur:

- ✓ *nizamnamə;*
- ✓ *nizamnaməni qəbul etmiş təsis qurultayının (konfransının) protokolu;*
- ✓ *partiya üzvlərinin sayını təsdiqləyən sənəd;*

Siyasi partiyanın qeydə alınması üçün Azərbaycan Respublikasının azı 1000 vətəndaşı onun üzvü olmalıdır.

• **Siyasi partiyaların hüquqları**

Öz nizamnamələrində, proqram sənədlərində, başqa aktlarda müəyyən edilmiş məqsədləri və vəzifələri həyata keçirmək üçün siyasi partiyalar:

- ✓ Məqsədləri və fəaliyyəti barədə məlumatı sərbəst yaymaq;
- ✓ Könüllülük əsasında birləşib siyasi bloklar, ittifaqlar, federasiyalar, birliklər yaratmaq;
- ✓ Azərbaycan Respublikası Prezidenti, parlamenti və digər seçkili dövlət orqanları seçkilərində, Azərbaycan Respublikası icra hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılmasında demokratik yolla (müstəqil surətdə, başqa partiyalar və təşkilatlar ilə blok və ya ittifaqda) iştirak etmək;
- ✓ Dövlət orqanları qərarlarının hazırlanmasına demokratik yolla təsir göstərmək;
- ✓ Dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarda öz üzvlərinin mənafələrini təmsil etmək və qorumaq;
- ✓ Özlərinin fəaliyyəti haqqında məlumat yaymaq, ideyalarını, məqsədlərini və proqramlarını təbliğ etmək, kütləvi informasiya vasitələri təsis etmək, qanunla müəyyən edilən qaydada mitinqlər, nümayişlər, yığıncaqlar və başqa kütləvi tədbirlər keçirmək;

Siyasi partiyalar dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə qarşı bilməzlər.

4. Dini birliklər

4.1 Dini birliklərin əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları

Tarix boyu müxtəlif dinlərə və təriqətlərə inanan insanlar öz dini hisslərini bölüşmək, dini ayinləri birgə yerinə yetirmək, dindarlar qarşısında duran problemləri həll etmək və s. məqsədlərlə dini

qurumlarda birləşmişdirlər. Şübhəsiz ki, birləşmək hüququnun ən qədim ifadə formaları da dini birliklərdir. Bütün dövrlərdə dinin insanların həyatında böyük rol oynaması, cəmiyyətdə əsas birləşdirici rol oynayan dəyərlər sistemi olması bunun əsas səbəblərindən olmuşdur.

Hal-hazırda İslam, Xristianlıq, Buddizm kimi geniş yayılmış dinləri, eləcə də daha az yayılmış, iudaizm, sintoizm və s. kimi dinləri təmsil edən dini birliklər cəmiyyətdə baş verən siyasi proseslərə, siyasi və hüquqi mədəniyyətin formalaşmasına, şəxsiyyətin cəmiyyət və dövlətdə yerinə çox böyük təsir göstəriblər. Onların əhəmiyyətli təsiri bu gün də özünü göstərir.

Dini qurumların cəmiyyətin və dövlətin həyatına təsiri, onların hüquqi vəziyyəti ölkədəki demokratiyanın səviyyəsindən asılıdır. Demokratik ölkələrdə bir qayda olaraq, bütün dinlərin və dini qurumların bərabərliyi, vicdan və etiqad azadlığı, dinin dövlətdən, təhsilin isə dindən ayrı olması tanınır, dini motivlərə əsasən hər hansı imtiyaz və ya ayrı-seçkilik qadağan olunur. Dini qurumlar bir qayda olaraq xalqın əxlaqi, mədəni və tarixi ənənələrinin qoruyucusu kimi qəbul olunurlar.

Avtoritar və totalitar dövlətlərdə isə din və hakimiyyət arasında əsasən aşağıdakı 3 tendensiya müşahidə olunur:

1. Dini qurumlar dövlət tərəfindən təqib olunur və ya tamamilə qadağan olunur. Əksər faşist, kommunist və buna bənzər rejimlərin hakim olduğu dövlətlərdə dövlət ya nüfuzlu dini qurumları özünə tabe etmiş, ya da nəzarət etmək çətin olduğundan bütün dini qurumları qadağan etmişdir;
2. Müəyyən dinin dövlət dini statusu qazanması nəticəsində həmin dini təmsil edən qurumlar xüsusi üstünlüklər əldə edirlər;
3. Din və dini qurumlar hakimiyyətə qarşı fəal müxalif mövqedən çıxış edirlər.

4.2 Azərbaycan Respublikasında dini birliklər

Respublikamızda dini qurumların fəaliyyəti xüsusi olaraq “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 20 avqust 1992-ci il tarixli Qanunu ilə tənzimlənir. Həmin Qanunun 7-ci maddəsində dini qurumlar anlayışı bu cür verilir: “Dini icmalar, idarələr və mərkəzlər, dini qardaşlıqlar, dini tədris müəssisələri, onların birlikləri dini qurumlardır. Dini qurumlar öz mərkəzi (idarələri) ilə təmsil olunurlar. Dini qurumlar yetkinlik yaşına çatmış şəxslərin dini etiqad azadlığı hüququnun birgə həyata keçirilməsi, həmçinin dini etiqadı və dini yaymaq üçün yaradılmış könüllü təşkilatlardır”.

• Dini qurumların dövlət qeydiyyatı

Qanuna əsasən, bütün dini qurumlar yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanında, yəni Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində dövlət qeydiyyatına alındıqdan və dini qurumların dövlət reyestrinə daxil edildikdən sonra fəaliyyət göstərə bilərlər.

Dini icmanın dövlət qeydiyyatına alınması üçün onu yaratmış azı on nəfər yetkin yaşlı şəxs icmanın təsis protokolu və nizamnaməsi (əsasnaməsi) əlavə olunmuş ərizə ilə dini mərkəzə və ya idarəyə müraciət edir. Ərizəyə habelə vətəndaşlığı, yaşayış yeri və doğum tarixi göstərilməklə dini icmanı təsis edən şəxslərin siyahısı, şəxsiyyətlərini təsdiq edən sənədlərin surəti, dini təlimin əsasları, o cümlədən həmin dinin və icmanın yaranması tarixi, onun fəaliyyətinin forma və metodları, ənənələri, ailəyə, nikaha və təhsilə münasibət, həmin icmanın üzvlərinin hüquq və vəzifələrinə qoyulan məhdudiyətlər barədə məlumatlar, habelə “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş digər sənədlər əlavə edilir. (Qeyd: həmin qanunun tələbləri barədə QHT-lərlə bağlı bölmədə ətraflı məlumat verilmişdir.) Dini mərkəz və ya idarə 15 gün ərzində həmin sənədləri öz təqdimatı ilə birlikdə Dini İşlər üzrə Dövlət Komitəsinə göndərir.

Dövlət qeydiyyatına alınmış dini qurum onun dövlət qeydiyyatına alınması üçün tələb olunan məlumatlarda və ya sənədlərdə hər hansı dəyişiklik olduqda, bu barədə 20 gün müddətində müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verməli və müvafiq dəyişikliyi təsdiq edən sənədləri təqdim etməlidir.

- **Dini qurumların nizamnaməsi**

Qanunla dini qurumun nizamnaməsində (əsasnaməsində) aşağıdakılar göstərilməlidir:

- ✓ *adı, növü, dini mənsubiyyəti və yeri;*
- ✓ *dini qurumun dini birliyin təşkilat quruluşunda yeri;*
- ✓ *dini qurumun məqsəd və vəzifələri, habelə fəaliyyətinin əsas formaları;*
- ✓ *dini qurumun strukturu, idarəetmə orqanları və onların təşkili qaydası, habelə həmin orqanların səlahiyyətləri;*
- ✓ *dini qurumun əmlak vəziyyəti;*
- ✓ *dini qurumun müəssisələr, kütləvi informasiya vasitələri, digər dini qurumlar, tədris müəssisələri təsis etmək hüquqları;*
- ✓ *dini qurumun nizamnaməsinə (əsasnaməsinə) dəyişikliklər və əlavələr etmək qaydası;*
- ✓ *dini qurumun ləğvi qaydası;*
- ✓ *dini qurumun fəaliyyətinə xitam verildikdə əmlak məsələlərinin və başqa məsələlərin həlli qaydası.*

- **Dini qurumların hüquqları**

- ✓ Dini qurumlar ibadətlər və dini yığıncaqlar üçün onlara münasib yerlərə, habelə bu və ya digər dində müqəddəs sayılan ziyarətgahlara himayədarlıq edib, onları saxlamaq və onlardan istifadə etmək;

- ✓ Dini ayinləri və mərasimləri ibadətgahlarda və onlara məxsus ərazidə, ziyarətgahlarda, qəbristanlıqlarda, dini qurumların idarələrində, vətəndaşların mənzillərində və evlərində maneəsiz keçirmək. Qoşun hissələrinin komandanlığı (müstəsna hallardan başqa) hərbi qulluqçuların boş vaxtlarında ibadət etmələrinə və dini ayinləri yerinə yetirmələrinə mane ola bilməz;
- ✓ İbadətləri və dini ayinləri xəstəxanalarda, qospitallarda, qocalar və əlillər evlərində, yataqxanalarda, ibtidai həbs yerlərində orada olan şəxslərin xahişi ilə keçirmək. Həmin idarələrin müdiriyyəti ruhanilərin dəvət olunmasına yardım göstərir, ibadət, ayinin və ya mərasimin keçirilməsi vaxtının və başqa şərtlərinin müəyyənləşdirilməsində iştirak edir. Digər hallarda açıq ibadətlər, dini ayinlər və mərasimlər yığıncaq, mitinq, nümayiş və yürüşlərin keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş qaydada icra olunur;
- ✓ İstədikləri dildə dini ədəbiyyat, eləcə də dini təyinatlı başqa əşya və materiallar əldə etmək və bunlardan istifadə etmək;
- ✓ Dini Məsələlər üzrə Dövlət Komitəsinin razılığı ilə dini təyinatlı ədəbiyyatı, əşyaları və dini məzmunlu başqa məlumat materiallarını istehsal, idxal, ixrac habelə sərbəst yaymaq;
- ✓ Həm müstəqil, həm də ictimai fondlar vasitəsi ilə və ya digər formada mədəni-maarif fəaliyyəti göstərmək.

- **Dövlət və dini qurumlar arasında münasibətlər**

Qanunun 5-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında din və dini qurumlar dövlətdən ayrılır. Həmin maddədə dövlət və dini qurumlar arasında münasibətləri aşağıdakı qaydada nəzərdə tutur:

- ✓ *Dövlət ona aid olan hər hansı işin yerinə yetirilməsini dini qurumlara tapşırır və onların fəaliyyətinə qarışır;*
- ✓ *Bütün dinlər və dini qurumlar qanun qarşısında bərabərdir. Heç bir din (dini cərəyan) və dini qurum barəsində digərlərinə nisbətən hər hansı üstünlük və ya məhdudiyət müəyyən edilə bilməz;*
- ✓ *Dini qurumlar ictimai həyatda iştirak etmək, habelə ictimai birliklərlə yanaşı, kütləvi məlumat vasitələrindən istifadə etmək hüququna malikdirlər;*
- ✓ *Dini qurumlar siyasi partiyaların fəaliyyətində iştirak etmir və onlara maliyyə yardımı göstərmirlər;*
- ✓ *Din xadimləri dövlət orqanlarına seçildikdə və ya təyin olunduqda onların din xadimi kimi fəaliyyəti həmin vəzifədə olduqları müddətdə dayandırılır;*
- ✓ *Din xadimləri dövlət orqanlarına seçildikdə və ya təyin olunduqda onların din xadimi kimi fəaliyyəti həmin vəzifədə olduqları müddətdə dayandırılır;*
- ✓ *Dini qurumlar cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasının və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə onlar üçün müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tədbirləri yerinə yetirməlidirlər.*

Azərbaycan Respublikasında dinin, dini qurumların dövlətdən ayrılması heç də onun üzvlərinin cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında, dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə, siyasi partiyaların və digər birliklərin fəaliyyətində iştirak etmək kimi vətəndaş hüquqlarını məhdudlaşdırmır.

Azərbaycan Respublikasında müsəlman dini qurumları öz tarixi dini mərkəzində - Qafqaz Müsəlmanları İdarəsində birləşirlər.

5. Həmkarlar ittifaqları.

5.1 Həmkarlar ittifaqlarının əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları

Həmkarlar ittifaqları ilk növbədə işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və əmək haqqının artırılması kimi iqtisadi və sosial maraqlarını müdafiə edən könüllü birliklərdir.

Həmkarlar ittifaqlarının təşəkkülü və inkişafı sahibkarlarla muzzdu işçilərin real hüquqları arasındakı uyğunsuzluqdan qaynaqlanmışdır. Əgər işçi sahibkar tərəfindən irəli sürülən şərtlərlə razılaşırmıydısa və yaxud da sahibkar işçinin şərtləri ilə razılaşırmıydısa, sahibkar işçini asanlıqla işdən çıxararaq yeni işçini işə götürə bilərdi. Beləliklə sahibkar heç bir halda itirmirdi. Lakin işçi müəyyən hüquqlarını müdafiə etmək üçün konfliktli situasiyada həmkarlarının dəstəyinə ehtiyac duyurdu.

Sahibkar üçün ayrı-ayrı işçilərin təkbaşına etirazlarına cavab vermək zəruri deyil. Lakin nə zaman ki, işçilər birləşir və istehsalata əhəmiyyətli ziyan dəymə təhlükəsi yaranır, bu halda sahibkar nəinki işçilərin etirazlarını dinləmək, həm də onların tələblərini təmin etmək məcburiyyətində qalır. Həmkarlar ittifaqları işçilərə təkbaşına qaldıqda sahib ola bilməyəcəkləri üstünlüklər verir. Bu səbəbdən həmkarlar ittifaqlarının ən əsas tələblərindən biri fərdi əmək müqavilələrindən üzvlərini təmsil edən həmkarlar ittifaqı ilə bağlanan kollektiv müqaviləyə keçid olmuşdur.

Müəyyən zaman keçdikdən sonra həmkarlar ittifaqlarının funksiyaları müəyyən qədər dəyişikliyə uğramışdır. Bizim günlərdə həmkarlar ittifaqları nəinki işəgötürənlərə, həm də hökumətin maliyyə və qanunvericilik siyasətinə də təsir edir.

Hal-hazırda mütəxəssislər həmkarlar ittifaqlarının 2 əsas funksiyasının olduğunu bildirir:

1. *Müdafiə funksiyası* (“həmkarlar ittifaqı-sahibkar” münasibətləri üzrə);
2. *Təmsilçilik* (“həmkarlar ittifaqı-dövlət” münasibətləri üzrə)

Bəziləri bu iki funksiyaya əlavə olaraq iqtisadi funksiyanı da (istehsalın effektivliyinin artırılması) qeyd edirlər.

Müdafiə funksiyası daha ənənəvidir və işçilərin sosial və əmək hüquqları ilə bağlıdır. Həmkarlar ittifaqları sahibkarlar tərəfindən işçilərin əmək hüquqlarının pozulması barədə xəbərdarlıqla yanaşı, pozulmuş hüquqların bərpasına çalışırlar. İşgötürən və işçinin vəziyyətini bərabərləşdirməklə, həmkarlar ittifaqı işçini sahibkarın özbaşınalığından qoruyur.

Uzun illər boyu həmkarlar ittifaqlarının əsas mübarizə vasitəsi tətillər olmuşdur. İlk dövrlərdə həmkarlar ittifaqları praktiki olaraq kortəbii hadisə olan tətillərin təşkili ilə məşğul olmamışdılar. I Dünya Müharibəsindən sonra vəziyyət köklü surətdə dəyişdi və tətillər həmkarlar ittifaqları tərəfindən hüquqların müdafiəsi üçün əsas vasitəyə çevrildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, öz üzvlərinin müdafiəsi zamanı həmkarlar ittifaqları daxil olmayan işçilərin hüquqlarına qarşı etinasızlıq göstərirlər. Məsələn, ABŞ-da onlar miqrasiyaya qarşı aktiv mübarizə aparırlar, çünki immiqrantlar yerli işçilərin iş yerlərini ələ keçirirlər. Həmkarlar ittifaqları tərəfindən həyata keçirilən digər metod çoxlu sayda fəaliyyət növlərinin lisenziyalaşdırılmasıdır. Nəticədə həmkarlar ittifaqları öz üzvlərinin daha çox əmək haqqı almasına nail olurlar. Lakin bu uduş həmkarlar ittifaqı üzvü olmayan işçilərin əmək haqlarının azalması hesabına başa gəlir.

Son onilliklərdə həmkarlar ittifaqlarının müdafiə funksiyası müəyyən qədər dəyişikliyə uğramışdır. Əgər əvvəllər həmkarlar ittifaqlarının əsas vəzifəsi əmək haqqının artırılması və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması idisə, hal-hazırda onların əsas praktik

vəzifəsi işsizliyin azaldılması və məşğulluğun artırılmasıdır. Bu prioritetlərin dəyişdiyini, həmkarlar ittifaqlarının öz üzvlərinin müdafiəçisindən bütün maddəli işçilərin maraqlarının müdafiəçisinə çevrildiyini göstərir.

Elmi-texniki inqilabla əlaqədar olaraq həmkarlar ittifaqları nəinki məşğulluq və əmək haqqı məsələlərinə təsir etməyə çalışır, həm də yeni avadanlıqların istismarı ilə əlaqədar əmək şəraitinə də diqqət ayırır.

Təmsilçilik funksiyası işçilərin hüquqlarının şirkət səviyyəsində deyil, hökumət və ictimai orqanlar qarşısında qorunması ilə əlaqədardır. Təmsilçiliyin məqsədi işçilər üçün əlavə imtiyazların və xidmətlərin (sosial təminat, sosial xidmət, əlavə tibbi sığorta və s. üzrə) yaradılmasıdır. Həmkarlar ittifaqları işçilərin hüquqlarının müdafiəsi üçün sosial-əmək sferasına aid qanun layihələri təqdim edər, məşğulluqla bağlı dövlət siyasətinin və dövlət proqramının hazırlanmasında, əməyin mühafizəsi üzrə dövlət proqramının hazırlanmasında iştirak edə bilər.

Siyasi sferada həmkarlar ittifaqları aktiv lobbiçilik fəaliyyəti ilə məşğul ola bilərlər. Belə ki, onlar işçilər tərəfindən istehsal olunan məhsullara tələbi artırmaqla, işçi qüvvəsinə də tələbi artıran qərarları dəstəkləyirlər. Məsələn, ABŞ həmkarlar ittifaqları daim proteksionizmin - ABŞ-a xaricdən məhsul idxalının məhdudlaşdırılmasına tərəfdar olublar.

Təmsilçilik funksiyasını həyata keçirmək üçün həmkarlar ittifaqları siyasi partiyalarla sıx əlaqələr saxlayırlar. Bu sahədə ingilis həmkarlar ittifaqları xüsusilə seçilirlər. Onlar hələ 1900-cü ildə öz siyasi partiyaları olan İşçi Təmsilçiliyi Komitəsini, 1906-cı ildə isə Leyboristlər partiyasını yaratmışdılar. Burada həmkarlar ittifaqları siyasi partiyaları birbaşa maliyyələşdirirlər. Oxşar situasiya İsveçdə də müşahidə olunur. İsveçdə həmkarlar ittifaqları konfederasiyası sosial-demokrat partiyasının rəhbərliyini həyata keçirir. Əksər ölkələrdə həmkarlar ittifaqları müxtəlif siyasi orientasiyaya görə fərqlənirlər. Məsələn, Almaniyada sosial-

demokratlarla əməkdaşlıq edən Alman Həmkarlar İttifaqları Birliyi ilə yanaşı, xristian-demokratlara yaxın daha azsaylı Xristian Həmkarlar İttifaqları Birliyi də mövcuddur.

Rəqabətin kəskinləşməsi şəraitində həmkarlar ittifaqları anladılar ki, işçilərin rifahı yalnız sahibkarlarla mübarizədən yox, həm də əməyin effektivliyinin artırılmasından keçir. Bu səbəbdən müasir həmkarlar ittifaqları demək olar ki, tətillərdən az istifadə edir, öz üzvlərinin professional hazırlığına və istehsalın inkişafına çalışır. Amerikan iqtisadçılarının hesablamaları göstərir ki, əksər sahələrdə həmkarlar ittifaqları üzvləri daha çox məhsuldarlıq (20-30%) göstərir.

Beləliklə, həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti çoxşaxəli olub aşağıdakıları əhatə edir:

- ✓ **Üzvlərin təminatı:** Dostluq cəmiyyətləri kimi ilkin həmkarlar ittifaqları tez tez üzvlərinin işsizlik, xəstəlik, yaşlılıq və dəfn xərcləri sarıdan sıxıntı çəkməmələri üçün təminatlar nəzərdə tuturdu. Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə bu funksiyaları dövlət öz üzərinə götürüb. Bununla belə professional təlimlərin, hüquqi məsləhət və təmsilçiliyin həyata keçirilməsi hələ də həmkarlar ittifaqlarının mühüm fəaliyyət istiqamətlərindəndir;
- ✓ **Kollektiv razılaşmalar:** Həmkarlar ittifaqları işəgötürənlərlə əmək haqqı və iş şəraiti barədə danışıqlar aparıb razılığa gələ bilirlər;
- ✓ **İqtisadi aksiyalar:** Həmkarlar ittifaqları tətillər keçirir, lokautlara qarşı mübarizə aparırlar;
- ✓ **Siyasi fəaliyyət:** Həmkarlar ittifaqları öz üzvləri və ya bütün işçilər üçün əlverişli müddəalar nəzərdə tutan qanun layihələri ilə çıxış edə bilirlər. Bundan başqa onlar lobbiçilik fəaliyyəti həyata keçirə, hər hansı namizədə və ya partiyaya maliyyə yardımı göstərə bilirlər.

5.2 Azərbaycan Respublikasında həmkarlar ittifaqları

Azərbaycan Respublikasında həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyət şərtləri, statusu 24 fevral 1994-cü il tarixli “Həmkarlar ittifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə nizamlanır. Qanunun 3-cü maddəsinə əsasən, “İşçilər, pensiyaçılar, təhsil alan şəxslər, heç bir fərq qoyulmadan öz istəkləri ilə, qabaqcadan icazə almadan könüllü surətdə həmkarlar ittifaqları yaratmaq, habelə öz qanuni mənafeələrini, əmək, sosial, iqtisadi hüquqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqlarına daxil olmaq və həmkarlar ittifaqı fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malikdirlər.”

Qanunun 1-ci maddəsində həmkarlar ittifaqlarının anlayışı verilmişdir. Həmin anlayışa görə, “həmkarlar ittifaqları istehsal və ya qeyri-istehsal sahələrində çalışan işçilərin, habelə pensiyaçıların və təhsil alan şəxslərin əmək, sosial, iqtisadi hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin müdafiəsi üçün iş yeri, peşələr, sahələr üzrə və respublika səviyyəsində fərdi üzvlük prinsipi əsasında könüllü birləşdiyi, nizamnamələri və “Həmkarlar ittifaqları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu əsasında fəaliyyət göstərən müstəqil ictimai, qeyri-siyasi təşkilatdır”.

• Həmkarlar ittifaqlarının yaradılması

Qanuna əsasən, həmkarlar ittifaqları yaratmaq və onun nizamnaməsini qəbul etmək üçün ən azı yeddi nəfərin birləşməsi kifayətdir. İşləməyən pensiyaçıların və işsizlərin həmkarlar ittifaqında üzvlük qaydası həmkarlar ittifaqlarının nizamnamələri ilə tənzim edilir. Azərbaycan Respublikasında hərbi xidmətdə olan şəxslərə həmkarlar ittifaqlarında birləşməyə icazə verilmir.

Həmkarlar ittifaqları öz nizamnamələri ilə müəyyən olunmuş vəzifələri yerinə yetirmək məqsədilə könüllülük prinsipləri əsasında sahə, ərazi və başqa əlamətlər üzrə birliklər (şura, federasiya, konfederasiya) yaratmaq hüququna malikdirlər.

Həmkarlar ittifaqları yerli, ərazi, respublika və ümumrespublika statusuna malik ola bilərlər. Bir inzibati ərazi vahidində (şəhər, rayon, kənd) sahə (peşə) əlaməti üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin həmkarlar ittifaqlarının ilk təşkilatlarını özündə birləşdirən həmkarlar ittifaqı birliyi yerli həmkarlar ittifaqı statusu daşıyır.

Bir inzibati ərazi vahidində (şəhər, rayon, kənd) fəaliyyət göstərən yerli həmkarlar ittifaqlarını özündə birləşdirən həmkarlar ittifaqı birliyi ərazi həmkarlar ittifaqı statusu daşıyır.

Sahə (peşə) və ayrı-ayrı sahələrdə fəaliyyət göstərən ilk, yerli və ərazi həmkarlar ittifaqlarını özündə birləşdirən həmkarlar ittifaqı birliyi respublika həmkarlar ittifaqı statusu daşıyır.

• **Həmkarlar ittifaqlarının nizamnaməsi**

Həmkarlar ittifaqlarının nizamnamələri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına zidd olmamalıdır, onlarda, bir qayda olaraq, aşağıdakılar nəzərdə tutulmalıdır:

- ✓ *adı və yerləşdiyi yer;*
- ✓ *məqsədi, vəzifələri, fəaliyyət forma və metodları;*
- ✓ *üzvlük qaydaları;*
- ✓ *üzvlərinin hüquqları və vəzifələri;*
- ✓ *təşkilat-daxili quruluşu;*
- ✓ *seçkili orqanları, onların seçilməsi və geri çağırılması qaydaları;*
- ✓ *seçkili orqanlarının səlahiyyətləri və səlahiyyət müddətləri;*
- ✓ *maliyyə mənbələri, üzvlük haqqının müəyyən edilməsi;*
- ✓ *beynəlxalq əlaqələrə dair müddəalar;*
- ✓ *əmlak məsələləri;*

- ✓ *nizamnamənin qəbulu və ona əlavələr, dəyişikliklər edilməsi qaydaları;*
- ✓ *fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydaları.*

• **Həmkarlar ittifaqlarının qeydiyyatı**

Həmkarlar ittifaqı birliyi dövlət qeydiyyatından keçirildiyi vaxtdan hüquqi şəxs hesab olunur və hüquqi şəxs statusu əldə edir. Həmkarlar ittifaqları “Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında” Qanuna əsasən ümumi əsaslarla dövlət qeydiyyatından keçirlər. Bu qanunun tələbləri haqqında QHT-lər haqqında bölmədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya quruluşunu devirmək, zorakılıqla dəyişdirmək və ya ərazi bütövlüyünü pozmaq, müharibəni, zorakılığı və qəddarlığı təbliğ etmək, habelə irqi, milli və dini ədavəti qızışdırmaq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya quruluşuna zidd olan və beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri ilə bir araya sığmayan digər əməllər törətmək məqsədi və ya fəaliyyət metodu olan həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının yaradılmasına və fəaliyyətinə yol verilmir. Belə həmkarlar ittifaqı təşkilatının fəaliyyətinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən xitam verilir.

• **Həmkarlar ittifaqlarının hüquqları**

✓ **Norma yaradıcılığında iştirak etmək.** Həmkarlar ittifaqları əmək, sosial, iqtisadi məsələlər barəsində qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında iştirak edə bilər. İşçilərin əmək, sosial və iqtisadi hüquqlarına dair qanun layihələrinə həmkarlar ittifaqları respublika birliyinin rəyi müzakirə edilməklə baxılır. Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları işçilərin əmək, sosial, iqtisadi hüquqlarına və mənafələrinə aid olan normativ aktları müvafiq

həmkarlar ittifaqlarına azı 15 gün qabaq məlumat verməklə qəbul edirlər. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulan hallarda həmkarlar ittifaqları respublika birliyi əmək və sosial-iqtisadi məsələlər üzrə qanunvericiliyin tətbiq edilməsi qaydalarını nizama salan normativ aktların hazırlanmasında iştirak edir.

✓ **Əmək hüququnu qorunmasında iştirak etmək.** Həmkarlar ittifaqları öz üzvlərinin əmək hüquqlarını müdafiə edir, dövlət məşğulluq siyasətinin hazırlanmasında iştirak edirlər. İşəgötürənin təşəbbüsü ilə müəssisənin və ya onun struktur bölmələrinin ləğv edilməsi istehsalın tamamilə və ya qismən dayandırılmasına, iş yerlərinin ixtisarına və ya əmək şəraitinin pisləşməsinə səbəb ola bilərsə, belə tədbirlər qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla müvafiq həmkarlar ittifaqlarını azı üç ay qabaqcadan xəbərdar etmək və işçilərin hüquqlarının və mənafelərinin gözlənilməsi barədə onlarla danışıqlar aparmaqla həyata keçirilir. Həmkarlar ittifaqları öz səlahiyyətləri daxilində qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada məşğulluğun vəziyyətinə, məşğulluq sahəsində təminatlar haqqında qanunvericiliyə əməl olunmasına nəzarət edirlər.

✓ **Əmək və həmkarlar ittifaqları haqqında qanunvericiliyə əməl edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsində iştirak etmək.** Həmkarlar ittifaqlarının işəgötürən tərəfindən əmək və həmkarlar ittifaqları haqqında, habelə sosial, iqtisadi məsələlər barədə qanunvericiliyə əməl olunmasını və aşkara çıxarılmış pozuntuların aradan qaldırılmasını tələb etmək hüququ var. İşəgötürən bu tələblərə baxmağa və nəticələri barədə müəyyən edilmiş müddətdə, lakin bir aydan gec olmayaraq həmkarlar ittifaqına məlumat verməyə borcludur. Həmkarlar ittifaqları öz üzvlərinin hüquqlarını müdafiə etmək üçün məhkəməyə iddia ərizəsi ilə müraciət edə və məhkəmədə nümayəndəlik vəzifəsini yerinə yetirə bilərlər. Həmkarlar ittifaqları öz üzvlərinə hüquqi yardım xidmətlərini müstəqil surətdə təşkil edir və bu məqsədlə həmkarlar ittifaqları hüquq

müfəttişliyi, hüquqi ekspert qrupları, hüquq firmaları və başqa orqanlar yarada bilirlər.

✓ **Əməyin mühafizəsində iştirak etmək.** Müvafiq normativ aktların tələblərinə uyğun iş yerlərində işçilərin əməyinin mühafizəsini tənzim edən qanunvericiliyə, istehsal zədələri nəticəsində əmək xəsarətinə görə zərərin ödənilməsinə, əmək şəraiti, istehsal sanitariyası normalarına işəgötürən tərəfindən əməl edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsində iştirak edirlər.

✓ **Kollektiv müqavillərin və sazişlərin bağlanması iştirak etmək.** Kollektiv danışıqların aparılması və kollektiv müqavilələrin bağlanması həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının təklifinə əsasən həyata keçirilir. Həmkarlar ittifaqlarının birlikləri dövlət orqanları və digər təşkilatlarla öz səlahiyyətləri daxilində iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf məsələləri üzrə kollektiv danışıqlar aparır və kollektiv sazişlər bağlayırlar. Dövlət orqanları və işəgötürənlər kollektiv müqavilələr və kollektiv sazişlər bağlamaq haqqında həmkarlar ittifaqlarının yazılı təklifini aldığı on təqvim günü ərzində danışığa başlamalı və kollektiv danışıqların aparılması təşəbbüsü ilə çıxış edən tərəfə danışıqlarda onun tərəfindən iştirak edəcək nümayəndələr barədə məlumat təqdim etməklə cavab göndərməlidirlər. Həmkarlar ittifaqları kollektiv müqavilələrin və kollektiv sazişlərin yerinə yetirilməsinə öz səlahiyyətləri daxilində qanunvericiliyə uyğun olaraq nəzarət edirlər.

✓ **İşçilərin həyat səviyyəsinə nəzarətin həyata keçirilməsində iştirak etmək.** Həmkarlar ittifaqlarının birlikləri səlahiyyətlərinə uyğun işçilərin sosial və iqtisadi müdafiəsi, həyat səviyyəsinin əsas meyarları, qiymət əmsallarının dəyişməsindən asılı olaraq kompensasiyaların məbləğlərinin müəyyən edilməsi üzrə plan və proqramların hazırlanmasında, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş dolanacaq minimumunun gözlənilməsinə, qiymətlərin artımından asılı olaraq əmək haqqının, pensiyaların, təqaüdlərin, müavinətlərin miqdarının vaxtında artırılmasına nəzarət edilməsində iştirak edirlər.